

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра міжнародних відносин та суспільних комунікацій**

**КРАЄЗНАВЧИЙ МАТЕРІАЛ
НА УРОКАХ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ТА ІСТОРИЧНОЇ ГАЛУЗІ
ЯК ЗАСІБ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ШКОЛЯРІВ**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 6 курсу, 623 групи
Гаврилюк Марина Василівна

Керівник:

кандидат історичних наук,
асистент **Богачик Т.С.**

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ доц. Гуйванюк М.Р.*

Чернівці – 2023

Анотація

Магістерську роботу присвячено дослідженню ролі краєзнавчого матеріалу на уроках громадянської та історичної освітньої галузі як пізнавального засобу для формування ключових компетентностей школярів. На основі аналізу наукових розвідок вітчизняних дослідників, опублікованих джерел та спеціальної навчальної літератури авторка обгрунтувала актуальну необхідність використання регіонального історичного краєзнавства у шкільній історичній освіті НУШ, як важливого центру формування громадянської та історичної освіти. У роботі охарактеризовано інтерактивні технології навчання на уроках громадянської та історичної освітньої галузі НУШ, які сприяють ефективному використанню краєзнавчого компоненту.

Значну увагу авторка приділяє укладанню фрагментів для демоверсій уроків з громадянської та історичної освітньої галузі НУШ з елементами регіонального краєзнавства. Авторкою доведено, що регіональні програми шкільних курсів за вибором, спецкурсів та факультативів з громадянської та історичної освітньої галузі носять виключно краєзнавчо-дослідницький характер та мають компетентнісну спрямованість,

Ключові слова: краєзнавчий матеріал, регіональне краєзнавство, НУШ, громадянська та історична освітня галузь, інтерактивні технології.

Abstract

The master's thesis is devoted to the study of the role of local history material in civics and history education classes as a cognitive tool for the formation of key

competencies of schoolchildren. On the basis of the analysis of scientific investigations of domestic researchers, published sources and special educational literature, the author substantiated the urgent need to use regional historical local studies in school history education of the New Ukrainian school, as an important focus of the formation of civic and historical education. The paper describes interactive learning technologies in the lessons of the civic and historical educational field of the New Ukrainian school, which contribute to the effective use of the local history component.

The author pays considerable attention to the composition of fragments for demo versions of lessons from the civic and historical educational field of the New Ukrainian school with elements of regional local history. The author proved that the regional programs of elective school courses, special courses and electives in the field of civics and historical education are exclusively regional and research in nature and have a competent focus.

Key words: *local history material, regional local country studies, New Ukrainian school, civic and historical educational field, interactive technologies.*

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Зміст

ВСТУП.....	6-12
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ У СИСТЕМІ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ	
1.1. Сутність і структура дефініцій «регіональне історичне краєзнавство», «краєзнавчий матеріал», «шкільна історична освіта», «пізнавальна активність школярів».....	13- 22
1.2. Методологія застосування краєзнавчої складової за Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти (на прикладі Чернівецької області).....	23-33
РОЗДІЛ 2. ВИКОРИСТАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ЯК ВАЖЛИВОГО КОНЦЕНТРУ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ТА ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ	
2.1. Роль регіонального краєзнавчого матеріалу у формуванні ключових та предметних компетентностей, реалізації ціннісних орієнтирів учнів.....	34-44
2.2. Краєзнавча складова у змісті модельних програм з громадянської та історичної освітньої галузі НУШ – важливе джерело вивчення мікроісторії.....	44-53
РОЗДІЛ 3. КРАЄЗНАВЧИЙ МАТЕРІАЛ НА УРОКАХ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ ЯК НЕОБХІДНИЙ ЗАСІБ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ	
3.1. Використання інтерактивних форм та методів навчання на уроках громадянської та історичної освітньої галузі з краєзнавчим компонентом.....	54-63

3.2. Шкільні курси за вибором, спецкурси та факультативи з історії рідного краю: регіональна практика.....	64-69
ВИСНОВКИ	70-72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	73-88

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасні реалії історичної дійсності безапеляційно доводять правдивість обґрунтованої аксіоми про мега-важливість для кожного суспільства відтворювати та конструювати власну історію у контексті власної самоідентифікації. Для України моделювання «своєї» історії в нинішніх умовах російсько-української війни трактується не тільки як національне завдання, а й як надважливий стратегічний вектор внутрішньої і зовнішньої політики [51, с.19].

Безперечно, такий доволі тривалий і складний процес супроводжується формуванням та розвитком національної свідомості громадян, яким не байдужа доля власної країни, та які здатні побудувати і захищати демократичне суспільство. У цьому контексті актуалізується необхідність формування життєвих імперативів школярів як молодих громадян України. Тому серед пріоритетних завдань сучасної української школи не тільки дати певну кількість знань, а формувати ключові компетентності учнів, необхідні для їх соціалізації та громадянської активності [41;62].

Уроки суспільствознавчого циклу, тобто громадянської та історичної освітньої галузі, позакласна та позашкільна робота з історії, допомагають у підготовці до успішної життєдіяльності в сучасному суспільстві, сприяють розвитку пізнавальної активності, і водночас слугують основою для формування та розвитку необхідних компетентностей школярів.

Однак без широкого залучення краєзнавчого матеріалу – органічного складника шкільного курсу громадянської та історичної освітньої галузі, неможливо повною мірою реалізувати усі змістові лінії навчального курсу.

Підсилюється актуалізація звернення до історії «малої Батьківщини» на тлі соціально-економічної і духовної кризи суспільства, бойових дій на українських

територіях. Це, своєю чергою, активізує формування таких компетентностей, як соціальна і громадянська, розвиває національний патріотизм.

Тому звернення до малодосліджених сторінок історії кожного регіону України, використання краєзнавчого матеріалу на уроках громадянської та історичної освітньої галузі є перспективним напрямом дослідження і потребує всебічного аналізу.

В українській історичній науці на сьогоднішній день немає синтетичної роботи з цієї теми, однак окремі її аспекти потрапляють в поле дослідницької уваги вітчизняних науковців. Аналіз проблеми переконує, що попри певну кількість наукових розвідок українських дослідників, низка ключових питань щодо використання краєзнавчого матеріалу у рамках шкільного курсу історії як засобу пізнавальної активності школярів залишається поза увагою науковців. Окрім того, відсутні узагальнюючі чи спеціальні праці, у яких б обґрунтовано важливість використання засобів історичного краєзнавства на уроках громадянської та історичної освітньої галузі у рамках реалізації Концепції Нової української школи, усіх змістових ліній у затверджених модельних програмах для 5-9-их класів НУШ, навчальних програмах для 10-11 класів за Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти.

Отже, актуальність дослідження, яка викликана необхідністю вивчення означеної проблематики з нових методологічних і концептуальних засад, з використанням сучасної нормативно-правової бази та певного наукового доробку вітчизняних дослідників, зумовили вибір теми дослідження «Краєзнавчий матеріал на уроках громадянської та історичної галузі як засіб пізнавальної активності школярів».

Висвітлення означених аспектів дослідження має практичну цінність для розвитку вітчизняної історії, методики викладання шкільного курсу історії, а також моделювання спеціальних курсів варіативної складової робочих навчальних планів з громадянської та історичної освітньої галузі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано на кафедрі історії України Чернівецького національного національного університету імені Юрія Федьковича і є складовою частиною науково-дослідної програми «Актуальні питання історії соціально-економічного, суспільно-політичного та національно-культурного життя України».

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження – проаналізувати роль використання краєзнавчого матеріалу на уроках громадянської та історичної освітньої галузі як пізнавального засобу для формування ключових компетентностей школярів.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження:**

- конкретизувати теоретико-методологічні засади дослідження, його категоріальний апарат;
- обґрунтувати актуальну необхідність і затребуваність використання краєзнавчого матеріалу у шкільній історичній освіті як важливого концентру формування громадянської та історичної освіти;
- проаналізувати зміст модельних програм з громадянської та історичної освітньої галузі для 5-9-их класів НУШ, навчальних програм з історії для 10-11 класів за Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти та можливість їх доповнення відповідним регіональним краєзнавчим матеріалом;
- здійснити загальний системний аналіз щодо застосування краєзнавчого матеріалу у шкільному курсі історії для формування ключових та предметних компетентностей, реалізації ціннісних орієнтирів учнів;
- охарактеризувати інтерактивні методи, прийоми, технології навчання на уроках громадянської та історичної освітньої галузі, застосування яких допоможе використати матеріали регіонального історичного краєзнавства для активізації пізнавальної діяльності учнів;

– визначити характер та спрямованість регіональних шкільних курсів за вибором, спецкурсів та факультативів з історії рідного краю.

Об’єкт дослідження – освітній процес з громадянської та історичної освітньої галузі.

Предмет дослідження – застосування краєзнавчого матеріалу у шкільному курсі на уроках громадянської та історичної освітньої галузі як засобу пізнавальної активності школярів.

Окреслені мета і завдання вмотивували вибір комплексу взаємопов’язаних **методів дослідження: загальнонаукові** (вивчення та аналіз наукової літератури, нормативно-правової бази; діалектичний аналіз, узагальнення, систематизація, індуктивний метод, дедуктивний метод) для конкретизації теоретико-методологічних засад дослідження, його категоріального апарату, з’ясування ступеня наукового розроблення обраної проблеми, інтерпретації отриманих фактологічних даних; **історичні** (парадигмальний метод, логіко-історичний аналіз, хронологічний метод) для характеристики краєзнавчого матеріалу у шкільному курсі історії, обґрунтування доцільності застосування регіональних краєзнавчих досліджень на уроках громадянської та історичної освітньої галузі; **емпіричні** (обсерваційний, праксиметричний, прогностичний метод) для вивчення й узагальнення нагромадженого позитивного досвіду щодо використання краєзнавчих аспектів у шкільному практичному курсі.

Джерельну базу дослідження складають:

- **сучасні нормативні документи**, що врегульовують питання викладання курсу громадянської та історичної освітньої галузі: Закони України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту»; Постанова Кабінету Міністрів від 23 листопада 2011 року «Про Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти», який включав серед послідовно взаємозв’язаних відповідних освітніх галузей освітню галузь «Суспільствознавство»; Постанова Кабінету Міністрів від 30

вересня 2020 року «Про Державний стандарт базової середньої освіти», за яким введено освітню галузь «Громадянська та історична»;

- **наукові розвідки дослідників вітчизняного та регіонального краєзнавства** минулих часів і сьогодення: О. Реснта, Я. Верменич, П. Тронько, О. Добржанського, В. Ботушанського, М. Гуйванюка, Г. Скорейко, С. Герегової, І. Піддубного, О. Руснака, Т. Богачик та ін.). Окремим методологічним засадам використання регіональної історії у шкільній історичній освіті присвячені праці і статті вітчизняних учених К. Баханова, Т. Ладиченко, О. Пометун, А. Старевої, О. Удода, Г. Фреймана та ін.

У 2015 р. О. Орлюк була захищена кандидатська дисертація «Методика навчання старшокласників регіональної історії» [77]. Про роль історичного краєзнавства як важливого засобу навчання у підручниках та посібниках з історії висвітлюють: Н. Яковенко, Ю. Мицик, Л. Зашкільняк, О. Карліна, С. Терно, Р. Євтушенко, В. Мисан, П. Мороз, В. Власов, О. Данилевська, О. Майборода, Н. Гупан, ін.;

- **матеріали періодичних видань:** «Історія в школах України», «Історія в школі», «Історія України», «Історія та правознавство», «Краєзнавство», «Краєзнавство в школі» та інші;

– **Інтернет-джерела:** офіційні сайти Міністерства освіти і науки України, Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти», інформаційні сайти Департаменту освіти і науки Чернівецької обласної військової адміністрації (проект «Історико-краєзнавчий портрет Чернівецької області»), Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області (вкладка «Варіативна складова. Суспільно-гуманітарні дисципліни»), фейсбук-сторінка Чернівецького Центру буковинознавства.

Наукова новизна і теоретичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що в ньому вперше:

- конкретизовано теоретичні засади дослідження, його категоріальний апарат («регіональне історичне краєзнавство», «краєзнавчий матеріал», «шкільна історична освіта», «пізнавальна активність школярів»);
- обґрунтовано актуальність використання краєзнавчого матеріалу у шкільній історичній освіті як перспективного підґрунтя формування ключових компетентностей учнів;
- запропоновано варіанти доповнення відповідним регіональним краєзнавчим матеріалом змісту освітніх програм з громадянської та історичної освітньої галузі для 5-9-их класів НУШ;
- здійснено спроби укладання фрагментів для демоверсій інтерактивних уроків громадянської та історичної освітньої галузі з елементами регіонального краєзнавства;
- доведено, що регіональні програми шкільних курсів за вибором, спецкурсів та факультативів з громадянської та історичної освітньої галузі носять виключно краєзнавчо-дослідницький характер та мають компетентнісну спрямованість,

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 23 листопада 2011р. по 30 вересня 2020 року.

Нижня хронологічна межа – 23 листопада 2011 року – визначається датою затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, який включав серед послідовно взаємозв'язаних відповідних освітніх галузей освітню галузь «Суспільствознавство».

Верхня хронологічна межа – 30 вересня 2020 року – датується затвердженням Державного стандарту базової середньої освіти, за яким введено освітню галузь «Громадянська та історична».

Практичне значення одержаних результатів дослідження визначається тим, що вони доповнюють наявні теоретико-методологічні аспекти щодо використання регіонального історичного краєзнавства у сучасному курсі

шкільного курсу громадянської та історичної освітньої галузі, та містять практичні поради щодо використання регіонального краєзнавчого матеріалу як засобу пізнавальної активності школярів.

Отримані висновки й узагальнення з проблеми дослідження можуть стати у нагоді для подальших досліджень з методики викладання історії, підготовки узагальнюючих праць, підручників та посібників з регіональної історії, розробки лекційних курсів з методики викладання, а також у науково-дослідницькій роботі педагогів та студентів, краєзнавчій роботі.

Структура та обсяг дослідження. Наукова робота складається зі вступу, трьох розділів і висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (109 найменувань).

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ КРАЄЗНАВЧОГО МАТЕРІАЛУ У СИСТЕМІ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ

1.1. Сутність і структура дефініцій «регіональне історичне краєзнавство», «краєзнавчий матеріал», «шкільна історична освіта», «пізнавальна активність школярів».

У національному дискурсі особливої актуальності набувають історичні концепти, що сприяють відновленню та збереженню історичної пам'яті, формуванню національної ідентичності, заповненню «білих плям» української історії. У цьому контексті вивчення та дослідження історії окремих територій України відкривають значні можливості для відкриття або деталізації маловідомих сторінок історії, прояснення окремих її деталей та персоніфікації подій і явищ минулого, змалювання «історії повсякденності»: сім'ї, родини, населеного пункту, краю [24, с. 14; 97].

Окрім того, зацікавлення регіональною історією підсилюється тим, що перебуваючи у різні історичні періоди у складі інших держав, на кожній території створена мозаїчна етносоціальна картина з неоднорідною ментальністю населення України [90, с. 16; 97].

Тому в історії важливе місце відводиться історичному краєзнавству кожного регіону як її базовій підсистемі і складовій частині краєзнавства та історичної науки загалом. Водночас існуюча полярність наукових думок В. Горбика, П. Скрипника, Я. Калакура, Л. Бабенко, Я. Верменич та ін. щодо визначення об'єктно-предметної сфери історичного краєзнавства пояснюється певною невідповідністю між масштабами краєзнавства як суспільного явища і рівнем його наукового осмислення [35, с. 63].

Історичне краєзнавство за С.Зарембою, вивчає історичний, соціально-економічний і культурний розвиток певного краю (регіону, області, району, міста, села) або окремого виробничого колективу. Науковцем обгрунтовано, що об'єктом історичного краєзнавства виступає певний історично-соціальний комплекс з усією сукупністю джерел, в яких тією чи іншою мірою відбивається історія, локалізована не лише в просторі, але і в часі [38].

Тому дослідження археологічних пам'яток далеких епох; історія окремих територій (країв, населених пунктів тощо), поселень, міграцій, динаміка народонаселення; історія діяльності людини; ментальність, звичаї, історія суспільних рухів, науки і культури, у тому числі в інституційному і особистісному вимірах тощо, що є результатом вивчення історичного краєзнавства, важливі для ознайомлення та детального вивчення у шкільному курсі історії. Окрім того, окреслення контурів будь-якого краєзнавчого дослідження для школярів виступає передумовою будь-якої дослідницько-краєзнавчої розвідки [27, с.131; 38].

Повністю поділяємо думку С.В.Піскуна щодо трактування дефініції «історичне краєзнавство» як багатогранної комплексної науки, що носить характер освітньо-пізнавальної, пошуково-дослідної діяльності, основним завданням якої є вивчення рідного краю, а предметом вивчення виступає конкретний регіон. Відповідно об'єктами дослідження є його історія, природа, населення, господарство, культура, пам'ятки матеріальної і духовної культури [81; 82]. Тому вважаємо за доцільне уточнити, що відповідно до визначеного предмету вивчення, історичне краєзнавство можна називати і регіональним.

Безперечно, у сучасній історіографії існує чимало відповідників дефініції «регіональне історичне краєзнавство». Зокрема, окремі науковці співвідносять його з дефініцією «краєзнавство», яке також має чимало еквівалентів. Приміром, І. Колесник тлумачить це поняття як стан конкретних регіональних спільнот і територій [60, с.205]. Разом з тим, дослідниця асоціює краєзнавство з науково-популяризаторською та просвітницькою роботою щодо «минулого й сьогодення

конкретного краю – регіону – малої батьківщини». Як частина країнознавства, що стосується специфіки певних регіонів, воно трактується як і «регіонознавство» за Я. Верменич. На її думку, регіональна історія має певні уподібнення з краєзнавством [25; с.10; 24, с.4].

Імпонує думка І. Колесник, що в сучасних умовах регіональне історичне краєзнавство переживає справжній ренесанс, як і регіональна історія, адже саме воно підсилює домінування локального нарративу та сприяє створенню національного історичного дискурсу. Прикметно, що об'єктом історичного краєзнавства виступає мікроісторія, яка зосереджується на вивченні локальної спільноти та дослідженні подій, процесів в її житті [59, с.214]. Відповідно дослідження історії кожного населеного пункту створює ту неповторну ауру, як стверджує відома науковиця Я. Верменич, яку можна дослідити лише завдяки максимальному наближенню до об'єкта [26, с.28]. А це вже не просто дослідження місця того чи іншого поселення, як трактувалося раніше історичним краєзнавством, де збиралися маловідомі події і факти. Фактично це дослідження мікроспільноти – соціуму, що допомагає глибше пізнати регіональну ідентичність, тяглість історичного процесу. Окрім того, це «індивідуалізує» історію, допомагає проаналізувати роль пересічних людей в історичній дійсності та зафіксувати не тільки умови, в яких вони живуть і творять, а й допомагає вибудувати історичний ланцюг подій, що ґрунтується на причинно-наслідкових зв'язках [27, с.138].

За таких умов долучення до регіонального історичного краєзнавства сприяє національно-патріотичному вихованню школярів. Тому важливо, щоб в освітньому процесі приділялася відповідна увага дослідженню та вивченню локальної історії. Це суттєво вплине на оновлення регіонального історичного краєзнавства як підсистеми історичної регіоналістики та допоможе у створенні достатнього базису для моделювання просторових характеристик минулого.

Відповідно таке залучення учнівської молоді до регіонального історичного краєзнавства сприятиме оновленню його концептуальних засад і нових методологічних підходів щодо простеження «історичних ланцюжків» та нагромадження масиву корисних відомостей для відтворення історичного минулого та сьогодення певного історичного регіону [73, с.18].

За таких умов посиленої уваги потребує збирання та використання краєзнавчого матеріалу, що слугує засобом мотивації до пізнання регіональної історії. Дефініція «краєзнавчий матеріал» має чимало трактувань у вітчизняній історії та методиці викладання суспільних дисциплін. Найчастіше «краєзнавчий матеріал» співвідносять зі складовою системи знань з вітчизняної історії або ж характеризують як засіб конкретизації загальноісторичних подій [38]. Водночас чимало дослідників зазначають, що краєзнавчий матеріал є способом конкретизації та ілюстрації фактів місцевої історії, що допомагає детальніше розкрити загальні явища, події і процеси історії України загалом. Окрім того, краєзнавчий матеріал слугує певним джерелом інформації, що допомагає розкрити загальні закономірності історичного процесу та підсилює глибинність розуміння навчального предмета [76].

Разом з тим, краєзнавчий матеріал можна віднести до кола історичних джерел, що у широкому розумінні охоплює усі види історичних пам'яток: писемні, речові, етнографічні, лінгвістичні, усні і кіно-фото-документальні та інтернет-джерела [35, с.13-14]. Безперечно, важливий джерелознавчий зміст містять писемний краєзнавчий та етнографічний краєзнавчий матеріали, що широко використовується в освітньому процесі.

Важливість ролі і місця краєзнавчого матеріалу у регіональному історичному краєзнавстві є беззаперечною. Адже краєзнавчий матеріал виступає джерелознавчою базою для комплексу історичних дисциплін. До прикладу, без краєзнавчого матеріалу не розвивалася б етнографія, нумізматики, боністика, тощо. Без краєзнавчого матеріалу не могло б функціонувати і українознавство, що

тісно пов'язане з історичною регіоналістикою. Варто додати, що регіональне історичне краєзнавство та українознавство співвідносяться як загальне та специфічне, бо етнологія, історичне краєзнавство акцентує на специфічних рисах ментальності, а українознавство – дає цілісний образ України [35, с. 29].

Безперечно, значущість краєзнавчого матеріалу в освітньому процесі є доволі важливою, адже його використання сприяє цілісній, світоглядній позиції учнів, а також допомагає сформувати ключові компетентності молодого патріота своєї держави, здатного інтегруватися у світове співтовариство та успішно функціонувати у ньому. Водночас використання краєзнавчого матеріалу не повинно зводитися тільки до накопичення фактів, цікавих історій та відповідних дат. Важливо, щоб його підбір та застосування допомагали осмислювати суспільну дійсність та відкривали важливі сторінки мікроісторії.

Аналізуючи важливість використання краєзнавчого матеріалу засобами регіонального історичного краєзнавства, варто виокремити аспекти звернення до них, як до історичних джерел. Найперше, краєзнавчий матеріал виступає як засіб реконструкції подій минулого. По-друге, краєзнавчий матеріал – це історичне джерело, що допомагає «оживити» та відтворити історичні факти та ментальність мікросоціальних груп того чи іншого регіону [35, с.29; 38; 5, с. 48].

Дефініція «краєзнавчий матеріал» у освітньому процесі виступає не тільки важливою складовою системи знань з вітчизняної історії, а й своєрідним засобом конкретизації загальноісторичних подій. Практична значущість використання краєзнавчого матеріалу у освітньому процесі допомагає ілюструвати основні тенденції економічного, соціального, політичного і культурного розвитку України на прикладі історії рідного краю. Історичні факти конкретних подій та явищ сприяють розкриттю особливостей регіональної історії, специфіку розвитку та його характерні риси [24, с.3; 38]. Зрештою, місцевий краєзнавчий матеріал підсилює тяглість історичного процесу, допомагає встановити зв'язок історичного минулого з сучасністю.

Структурно краєзнавчий матеріал складається не тільки з предметів матеріальної культури, але й може містити свідчення очевидців подій, пересічних громадян. Такий вид краєзнавчого матеріалу дозволяє краще осмислити соціокультурне середовище, в якому жив респондент та сприятиме наближенню до історичного часу, що відображається у свідченнях. За таких умов краєзнавчий матеріал виступає історичним свідченням, що вимагає об'єктивної оцінки тих суб'єктивних елементів, які згадуються в історичній інформації. При цьому важливо встановити автентичність того чи іншого джерела та критично переосмислити отриману інформацію з огляду на різні ракурси представлення описуваних подій [6, с. 93].

Водночас використання краєзнавчого матеріалу у освітньому процесі сприяє і мотивації навчання, розвитку критичного мислення, а також активізації сприйняття нового навчального матеріалу. Тому реалізація завдань регіонального історичного краєзнавства в освітньому процесі закладів освіти безпосередньо залежить від використання краєзнавчого матеріалу в умовах функціонування ефективної шкільної історичної освіти. Зауважимо, що разом з історичною освітою, вона пройшла непростий шлях докорінних змін, починаючи від здобуття Україною незалежності до сьогодні [102, с. 19].

Акцентуючи на науково-практичній значущості генезису шкільної історичної освіти підкреслимо, що сама дефініція зазнала певних змін у двох площинах: на рівні змісту (прийняття державних стандартів та створення на їх основі нових навчальних програм і підручників) та системи навчання (створення відповідного навчально-методичного комплексу).

Розглянемо еволюцію даної дефініції упродовж 2011-2022 рр. Відповідно до Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти, що був затверджений постановою КМУ від 23.11.2011 р. № 1392 серед семи освітніх галузей, включено нову освітню галузь «суспільствознавство».

Ця освітня галузь складалася з історичного та суспільствознавчого компонентів, а зміст її реалізувався шляхом вивчення таких навчальних предметів як історія, право та інтегрованих курсів: громадянська освіта, суспільствознавство тощо. Відповідно дефініція «шкільна історична освіта» складалася з двох компонентів: історичного та суспільствознавчого [40].

Підкреслимо, що її історичний компонент передбачав забезпечення отримання та засвоєння системних знань про головні події, явища та тенденції в історії України та світу. Зауважимо, що у контексті досліджуваної нами проблематики, щодо реалізації історичного компоненту шкільної історичної освіти передбачалося використання у процесі пошуку інформації про минуле різних видів історичних джерел, зокрема і текстових, візуальних, тощо. Отже, історичний компонент передбачав використання регіонального історичного краєзнавства. Окрім того, в основній школі історичний компонент освітньої галузі «суспільствознавство» передбачав зіставлення окремих подій з історії родини з історією рідного краю та України, а також характеризування повсякденного життя та духовного світу людини нового часу тощо [108, с.11].

Щодо відображення суспільствознавчого компоненту історичної освітньої галузі за Державним стандартом 2011 року, то школярі мали вміти пояснювати сутність і ознаки демократії, громадянського суспільства [40].

Підкреслимо, що за Державним стандартом 2011 року викладання предметів шкільної історичної освіти здійснювалося на засадах особистісно зорієнтованого, компетентнісного і діяльнісного підходів. Серед переліку ключових компетентностей введено громадянську компетентність, а серед предметних компетентностей були зазначені суспільствознавча та історична компетентності.

За новим Державним стандартом базової загальної середньої освіти, затвердженим постановою Кабінету Міністрів від 30 вересня 2020 № 898, серед дев'яти освітніх галулей з'явилася громадянська та історична освітня галузь, що стала логічним продовженням вже функціонуючої шкільної історичної освіти [41].

Відповідно до пункту 20 Державного стандарту метою громадянської та історичної освітньої галузі визначено розвиток особистості учня через осмислення минулого, сучасного та зв'язків між ними. Прикметно зауважити, що у визначеному компетентнісному потенціалі громадянської та історичної освітньої галузі серед вимог до обов'язкових результатів навчання передбачено розвиток критичного мислення, а ключовим завданням – робота з різними джерелами інформації, в тому числі і з краєзнавчим матеріалом [41].

Проте повномасштабне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2023 р. не тільки внесло разючі зміни у суспільно-політичне життя України, що стала одним із провідних суб'єктів світової політики, а повністю змінило світ та Україну. У таких неординарно важких умовах змінилися і вимоги до сучасної шкільної історичної освіти, бо саме їй належить ключова роль у формуванні світогляду. Зрештою, вона виступає тим базовим елементом національної безпеки держави.

З огляду на пріоритетність громадянської та історичної освітньої галузі та шкільної історичної освіти загалом, в Україні вирішено упровадити Концептуальні засади реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти [79]. Робочою групою з розробки концептуальних засад проведено переформатування змісту наскрізних ліній історичних періодів, що допомагають об'єктивно пояснити сучасні події. Окрім того, проект концепції винесено на громадське обговорення.

Таким чином, зміст сучасної шкільної історичної освіти, що охоплює усі суспільствознавчі та громадянознавчі курси історії України, які вивчаються у закладах загальної середньої освіти, зазнає істотного реформування в умовах сучасних викликів і загроз.

Зважаючи на пріоритетний підхід до сучасної особистісно зорієнтованої моделі освіти, який обґрунтовано Концепцією Нової української школи,

дитиноцентризм став основним маркером освітнього процесу і фактично одним із компонентів формули НУШ.

Так як учень є активним суб'єктом освітнього процесу, то останній обов'язково спроектований на конкретну особистість дитини та її пізнавальні можливості [82]. Додамо, що сума історичних знань, умінь і навичок залежить від пізнавальних можливостей учнів. Тому важливо, щоб сучасна шкільна історична освіта відповідала наявному рівню можливостей дитини та сприяла розвитку пізнавальної активності школярів. Отже, інша дефініція «пізнавальна активність школярів» значною мірою залежить від пізнавальних можливостей школяра. Зауважимо, що у педагогічній науці пізнавальна активність трактується як ознака прояву пізнавальної діяльності, готовності до активного пізнання, наявності стійкого інтересу тощо.

Підкреслимо, що пізнавальна активність особистості, зокрема школяра, є доволі складним та багатоаспектним феноменом, бо співвідноситься з іншими дефініціями: «діяльність», «пізнавальна діяльність», «активність» тощо. За твердженням Т.Г. Шепеленко, пізнавальна діяльність є різновидом наукового пізнання, складним процесом переходу від незнання до знання, від невміння до вміння, від випадкових спостережень до систематизованого пізнання предметного світу [100]. Цей безперервний процес у шкільній історичній освіті супроводжується засвоєнням навчального матеріалу (теоретичною діяльністю) – інтеріоризацією та екстеріоризацією (практичною діяльністю).

Вітчизняні науковці доводять, що пізнавальна активність учня репрезентується як один з найважливіших засобів підвищення ефективності навчальної діяльності. Аналіз наукових джерел показує, що відсутність єдиного підходу до трактування дефініції «пізнавальна активність», репрезентує її доволі полярні визначення, характеризуючи як якість діяльності, або ж як рису особистості, та діалектичну єдність діяльності і риси особистості [105]. Щодо ідентифікації як якості діяльності, то пізнавальна активність проявляється у

ставленні учня до змісту і процесу навчання, а найголовніше – до ефективного оволодіння знаннями і способами діяльності.

Водночас пізнавальна активність значною мірою залежить від розвитку пізнавального інтересу школярів. У шкільній історичній освіті пізнавальний інтерес носить пізнавальний характер, адже під його впливом в учнів виникають запитання, на які він шукає відповіді. Тому розвиток пізнавального інтересу, зважаючи на пізнавальні можливості учнів, необхідно системно розвивати, бо він виступає основою пізнавальної активності. У цьому контексті важлива роль відводиться застосуванню сучасних технологій під час викладання громадянської та історичної освітньої галузі, а також використанню у сучасній шкільній історичній освіті краєзнавчого матеріалу, що сприяє розвитку пізнавальної активності [88, с.4].

Підсумовуючи вищезазначене, підкреслимо, що проблематика теоретико-методологічних засад щодо використання краєзнавчого матеріалу на уроках громадянської та історичної освітньої галузі як засобу пізнавальної активності школярів перебувають в центрі уваги вітчизняної історичної науки. Розгляд та порівняння сутності і структури дефініцій «регіональне історичне краєзнавство», «краєзнавчий матеріал», «шкільна історична освіта», «пізнавальна активність школярів» з різних, інколи доволі полярних точок зору у наукових розвідках українських учених, підводить до висновку, що краєзнавчий матеріал є засобом регіонального історичного краєзнавства, що конкретизує загальноісторичні події та явища шляхом деталізації мікроісторії, яку активно пізнають учні на уроках громадянської та історичної освітньої галузі у рамках шкільної історичної освіти.

1.2. Методологія застосування краєзнавчої складової за Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти (на прикладі Чернівецької області).

Реалізація освітньої мети, що визначена Законом України «Про освіту», покликана забезпечити всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства. Тому відповідно шкільна історична освіта має сприяти формуванню цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей кожного учня [86].

Саме розвиток даного концепту упродовж 2011-2022 рр. відображено у нормативно-правовій базі української освіти, що обумовлювало включення до державних стандартів та освітніх програм громадянської освіти. Уперше у Державному стандарті повної і загальної середньої освіти, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392, розкрито дефініцію «громадянська компетентність» як здатність учня активно, відповідально та ефективно реалізовувати права та обов'язки [40].

Регламентовано також вивчення курсу історії України та всесвітньої історії за синхронізованим принципом, що супроводжувався застосуванням проблемно-тематичного підходу та реалізовувався наскрізними змістовими лініями (людина-суспільство, людина влада, тощо).

Окрім того, уведення нової освітньої галузі «Суспільствознавство» забезпечило чіткі змістові наголоси у розроблених навчальних програмах, зокрема, окрім концептуальних видозмін окремих сторінок змісту історії України та осучаснення змісту процесів українського націєтворення і націєствердження, звернуто увагу на необхідність ширшого використання пізнавальних і виховних можливостей краєзнавства, локальної історії, мікроісторії [40].

Пропоновані нормативні зміни у змісті освітніх програм за Державним стандартом 2011 року поставили перед шкільною історичною освітою та учителями історії не тільки стратегічні освітні виклики, але й можливості

системного застосування краєзнавчої складової під час викладання курсу історії. Принагідно зазначити, що стало можливим повною мірою за лінійно-тематичним принципом забезпечувати реалізацію змісту навчально-пізнавальної діяльності. Водночас учитель громадянської та історичної освітньої галузі отримав можливість самостійно планувати навчальну роботу на уроці, вибудовувати власний алгоритм уроку та акцентувати на певних навчальних цілях, змістових лініях, та найголовніше, – додавати матеріал з історії рідного краю. Безперечно, і можливість розробляти навчальні завдання, які ґрунтуються на самостійній підібраній джерельній базі [42, с. 12; 85, с.34].

Детально розглянемо, для прикладу, практичні методологічні підходи щодо застосування краєзнавчої складової на уроках громадянської та історичної освітньої галузі у 10-му, 11-му класах закладів освіти Чернівецької області відповідно до Державного стандарту 2011 р., укладених до нього освітніх програм і підручників. Щодо останніх, то для предметної ілюстрації візьмемо підручники рівня стандарту, академічного рівня авторських колективів під керівництвом О. Реєнта [89], С. Кульчицького [63], Н. Гупан та О. Пометун [34].

Реалізуючи зміст навчально-пізнавальної діяльності учнів 10-го класу під час вивчення теми «Україна і світ на порозі ХХ ст.: основні тенденції політичного, соціально-економічного та культурного розвитку. Політика Російської та Австро-Угорської імперії на українських землях у 1914-1917 рр.», варто наголосити, до складу якої країни входив населений пункт краю, а також проаналізувати стан економіки в 1900 р. та окреслити його суттєві особливості. Зважаючи на вагомість підбраного краєзнавчого матеріалу, можна акцентувати на зміни у сільському господарстві та уточнити, який напрямок переважав у розвитку економіки краю: промисловий чи сільськогосподарський. Безперечно, варто проаналізувати як це вплинуло на повсякденне життя місцевих жителів.

Окрім того, важливо учителю наголосити і про долю буковинського краю в геополітичних планах Троїстого союзу та Антанти; охарактеризувати основні

воєнні дії на території краю у 1914-1916 рр. та з'ясувати роль Буковинського народного віча у житті краю. Разом з тим важливо акцентувати на швидкому зростанні кількості громадських об'єднань національно-культурного, просвітницького, наукового, політичного та інших спрямувань. При цьому, до такого уроку варто учителю використати наявний краєзнавчий матеріал та окремі наукові розвідки чернівецьких науковців В. Ботушанського [15;16;18], О. Добржанського [43], О. Ботушанського [15] та інш.

Актуальним для розвитку пізнавальної активності учнів 10-го класу стануть завдання, вміщені у підручнику авторського колективу під керівництвом О. Реєнта, де пропонується знайти інформацію з вищезазначених питань на офіційних сайтах адміністративних центрів, а також у краєзнавчому музеї. Цікавою для мотивації освітньої діяльності стане і завдання щодо порівняння підбраного краєзнавчого матеріалу та мапи, вміщеної на с.12 підручника, розповісти про селянський та робітничий рух на теренах краю, скласти письмову або усну розповідь про вплив Першої світової війни на соціально-економічне життя населеного пункту, де проживають десятикласники [89, с.230-231].

Сприятимуть пізнавальній активності школярів і запропоновані завдання авторів підручника з історії під керівництвом С. Кульчицького, зокрема, щодо дослідження на території населеного пункту (міста, району, області) існування підприємств, заснованих іноземцями та українськими підприємцями; з'ясування впливу їхньої діяльності на життя місцевого населення [63, с.285-286]. У цьому контексті корисною для учнів стануть наукові статті В. Ботушанського про електрифікацію Чернівців та участь в ній європейських фірм на початку ХХ ст. [19]; історію розвідки і видобутку кам'яного вугілля та нафти на Буковині, де показано вплив цього промислу на економіку краю кінця ХІХ ст.- початку ХХ ст. [17].

Важливою сторінкою у регіональній історії буковинського краю є міграційні та сезонні еміграційні рухи буковинців до сусідніх держав, зокрема, до Румунії.

Про такий своєрідний вид відходництва з Буковини до Румунії населення регіону, що описує дослідниця Г. Чайка, може стати предметом обговорення під час опанування змісту навчально-пізнавальної діяльності школярів, що допоможе проаналізувати повсякденне життя краян, виокремити основні тенденції формування модерної української нації [100].

Аналізуючи події Першої світової війни, пропонується проаналізувати як ставилося населення до війни взагалі, та до учасників воєнних дій зокрема; з'ясувати, які українські товариства діяли на території краю у цей час, та чи набув поширення січовий рух, започаткований на Буковині у 1902 р., до початку Першої світової війни. Для використання на уроках історії у 10-му класі важливими стануть наукові розвідки з регіонального краєзнавства чернівецьких дослідників. Зокрема, статті М. Гуйванюка про січовий рух на Буковині у 1902-1914 рр. [32;33] та С. Добржанського - про культурно-масові заходи українського товариства «Руська бесіда» на Буковині [47;48].

Авторський колектив підручника Н. Гупан та О. Пометун у контексті вивчення даної теми пропонує учнівський проєкт, у ході роботи над яким учні, працюючи у малих групах, збирають інформацію для підготування презентації. Передбачені і випереджаючі індивідуальні дослідження про архітектурні будови, що з'явилися у 1900-1918 рр. у рідному краї/населеному пункті; про господарське та релігійне життя населеного пункту, розвиток торгівельних відносин на території краю [34, с.234-235]. Цікавою для учнів 10-го класу у цьому контексті стане стаття В. Грабан та М. Чучка про щотижневі базари та ринки Чернівців, де розглядається не лише місце купівлі-продажу, але й динаміка соціально-економічних відносин у регіоні [36]. Суттєвим доповненням до віднайденого краєзнавчого матеріалу буде наукова розвідка В. Ботушанського про розвиток на початку ХХ ст. найбільшого на Буковині господарського комплексу – Буковинського православного релігійного фонду, який маючи формально церковно-релігійну форму, перетворився у велике державно-капіталістичне

господарство під контролем центральної австрійської влади [20]. А витяги зі статті О. Ботушанського допоможуть охарактеризувати стан охорони здоров'я у Чернівцях на початку ХХ ст. [22]. Про господарське значення ґрунтових недержавних шляхів Буковини школярі зможуть розповісти у своєму проєкті, опрацювавши витяги наукового дослідження І.Гриценко, І. Жалоби [29] тощо.

Про співіснування греко-католицької і православної церкви на Буковині на початку ХХ ст. та конфесійне розмаїття краю корисною стане стаття Г. Скорейко під час вивчення релігійного життя у краї. Вчителю важливо підкреслити школярам, що греко-католицька церква у цей час репрезентувала у краї національно-свідоме українство Буковини, де на початку ХХ ст. у міжконфесійні суперечки додалися національні та політичні мотиви [93, с.367].

У контексті реалізації змісту вищезазначеної навчально-пізнавальної діяльності учні будуть вчитися встановлювати синхронність подій Першої світової на землях буковинського краю, що входили до складу Австро-Угорської та Російської імперій; висловлювати аргументовані судження щодо ставлення політичних сил до Першої світової війни, аналізувати та співвідносити соціально-економічний та культурний розвиток регіону упродовж 1900-1918 рр.

Реалізуючи навчально-пізнавальну діяльність з теми «Українська революція, розпад Російської імперії та постання національної держави – Української народної республіки» авторський колектив підручника для 10 класу під керівництвом О. Реєнта пропонує з метою сприяння розвитку критичного мислення, пізнавальної активності та інтересу ознайомитися із культурно-суспільним надбанням рідного краю, провести тематичні краєзнавчі екскурсії історичними місцями, пов'язаними з подіями Української революції [89, с.233].

Вивчаючи вищезначену тему для школярів 10 класу, автори С. Кульчицький та Ю. Лебедева мотивують до дослідження впливу подій Української революції на життя регіону. Важливо для дослідження подій листопада 1918 р., зокрема Буковинського віча, наголосити, що у

мультикультурному буковинському краї 3 листопада 1918 р. стали не просто історичним епізодом. Про це варто акцентувати увагу школярам, послуговуючись дослідженням Г. Скорейко, яка зазначила, що Буковинське народне віче продемонструвало здатність усіх верств населення до консолідації, у тому числі й румунськими політичними та громадськими силами [94, с.117].

Важливим аспектом виступає також ставлення політичних сил регіону до подій у Наддніпрянській Україні, віддзеркалення в історії краю подій, пов'язаних з утворенням Директорії та відновлення УНР в умовах збройного конфлікту з радянською Росією, проголошення ЗУНР [63, с. 288-289]. Майже ідентичні завдання для цього пропонує авторський колектив під керівництвом Н. Гупан та О. Пометун [34, с.239].

Цікавим міні-проектом може стати дослідження школярами подій листопаду 1918 року у літописі кожного населеного пункту. Прикладним краєзнавчим матеріалом для алгоритму дослідження може стати наукова розвідка Т. Богачик про події листопада 1918 року у літописі північнобессарабського повіту [9] та матеріали історико-краєзнавчого портрету Чернівецької області, де можна знайти цікаві факти про події означеного періоду [57].

Важливим для розвитку пізнавальних активностей десятикласників будуть мати групові учнівські проекти щодо дослідження особливостей культурних процесів та внеску діячів культури краю у розвиток вітчизняної культури у 1900-1921 рр. У цьому контексті пізнавальною буде наукова розвідка П.Брицького та Є. Юрійчук про буковинця Осипа Безпалка – міністра праці Української Народної Республіки, який був уродженцем м. Чернівці [23].

Про постать Марка Черемшини – українського письменника та громадського діяча, зокрема його особисту участь у поширенні української національної ідеї серед українського селянства Буковини можна розкрити під час реалізації вищезазначеної навчально-змістової діяльності учнів 10 класу. Детальні відомості про М. Черемшину та його взаємини з культурно-освітніми товариствами, які

діяли у краї на початку ХХ ст. можна почерпнути з наукових статей М. Гуйванюка, де автор торкається презентації відомих літературних митців буковинського краю [30; 31]. Про С. Смаль-Стоцького – ідеолога національних прагнень українців Буковини, його погляди як політика на майбутнє українських земель та формування національної ідеї варто згадати на уроках історії рідного краю у 10 класі під час вивчення подій 1900-1920-х рр. Саме цей період діяльності відомого лідера українського національного руху на Буковині співвідноситься з розвитком українського руху. Детальніша інформація може бути почерпнута з наукової праці О. Добржанського [45].

Відомий чернівецький науковець зазначав про національні товариства як консолідуючу силу українського руху, більшість з яких підтримували тісні стосунки з однотипними громадськими об'єднаннями румунів, поляків, євреїв та намагалися виробляти і втілювати в життя норми толерантних міжнаціональних взаємин [43, с.31].

Варто використати на уроках з історії України у 10 класі і матеріали іншої наукової розвідки О. Добржанського про А. Ончула - одного з найвідоміших румунських політиків Буковини початку ХХ ст., депутата Буковинського сейму, який мав чимало конфліктів з провідними українськими політиками краю такими, як М. Василько, С. Смаль-Стоцьким, О. Поповичем. Однак, А. Ончул поважав право українців Буковини самостійно вирішувати свої національні проблеми на своїй території [46, с.39].

Допомогти у дослідженні розвитку освіти краю у досліджуваний період можуть науково-краєзнавчі публікації Л. Кобилянської, І. Петрюк [58], С. Герегової та М. Іванчук [28], І. Зибачинського [53]. При цьому потрібно акцентувати увагу на те, що безпосередній вплив на зміст освіти українських народних шкіл мали об'єктивні причини, які гальмували їх розвиток, зокрема політичні – сильні румунізаційні впливи [58, с.371]. Висвітлення невідомих аспектів з розвитку єврейської освіти надає цікавий краєзнавчий матеріал,

представлений І. Зибачинським, який досліджував питання здобуття освіти представниками різних національностей і конфесій [53]. Цікавими будуть і матеріали статті С. Добржанського та Л. Флорескул щодо громадсько-політичної діяльності Іларія Карбулицького, який саме через політичну діяльність намагався розширити можливості української освіти на Буковині [49].

Варте уваги і згадування на уроках історії України у 10 класі питання щодо діяльності органів місцевого самоврядування на початку ХХ ст., яке відіграло значну роль в економічному і культурному житті регіону. Можна використати на уроках матеріали наукової розвідки В. Чебаника про Хотинське земство – виборний орган місцевого самоврядування, який опікувався розвитком освіти, охороною здоров'я, господарським облаштуванням населених пунктів Хотинського повіту [101].

Розглянемо окремі практичні методологічні аспекти застосування регіонального історичного краєзнавства на уроках історії України в 11 класі. Опановуючи тему «Західноукраїнські землі у міжвоєнний період», для реалізації змісту навчально-пізнавальної діяльності варто учителю наголосити, що Північна Буковина і Хотинщина упродовж 1918-1940 рр. перебували у складі королівської Румунії. Окремі акценти необхідно поставити на ті заходи, що здійснювала нова влада після загарбання краю. У цьому контексті важливо звернути увагу і на національний склад населення краю та адміністративно-територіальний устрій у міжвоєнний період. Цікаві факти для розкриття даної проблематики можна почерпнути зі статті О. Руснака, який дав детальну статистику демографічної характеристики населення Північної Буковини і Хотинщини та його національного складу [92]. Цікавим доповненням до презентації про життя у міжвоєнний період є інша наукова розвідка дослідника щодо змін у медичній галузі [91].

Окремі архівні документи та замітки з тодішньої преси, зокрема, газет «Час», «Рідний край», «Самостійність», що подають лаконічні, проте цікаві

інформаційні відомості з історії перебування Північної Буковини у складі королівської Румунії, систематизовано В. Ботушанським [16]. Цей краєзнавчий матеріал можна застосувати для аналізу порушень національних та і громадянських прав буковинських українців; характеристики румунізаторської політики в краї у галузі освіти, мови тощо.

Безперечно, для учнів 11-х класів цікавим у ході вивчення даної теми буде питання щодо функціонування шкільництва за часів румунської окупації. У цьому контексті пізнавальну активність можна активізувати залученням до обговорення статті І. Піддубного про радикальні зміни у законі про початкову освіту нової окупаційної влади, а також її тотальне румунізоване реформування [80].

Для реалізації змісту навчально-пізнавальної діяльності з розділу «Україна у роки Другої світової війни» учні 11-го класу для детального розуміння понять «голокост», «нацистський «новий порядок», «окупаційний режим», «остарбайтери» та інш. можуть бути залучені до ознайомлення та обговорення статті чернівецьких дослідників В. Демочка та Б. Білецького, які досить детально описали Чернівці і чернівчан у період воєнного лихоліття 1941-1944 рр. Автори змалювали жорстокі заходи німецько-румунської окупаційної влади, створення концентраційних таборів на території Північної Буковини і Хотинщини та одвічні прагнення українського та єврейського населення краю до свободи [39].

Доволі актуальним практичним матеріалом можна доповнити освітній процес уроку історії України у ході вивчення згаданого вище розділу, зокрема йдеться про створення новосформованих частин 18-ої армії, а саме 19-го та 20-го понтонно-мостових батальйонів, до складу яких увійшли мобілізовані буковинці. Про події першого етапу війни – червень-жовтень 1941 р. та бойову долю цих військових частин йдеться у науковій публікації І. Фостія [109]. Цінність цього практичного краєзнавчого матеріалу полягає у тому, що у доробку міститься чимало свідчень очевидців того періоду – учасників бойових дій.

Суттєвим доповненням та розширенням змісту навчально-пізнавальної діяльності на уроках з історії України в 11-му класі стане долучення до макроструктури уроку краєзнавчого матеріалу з регіонального історичного краєзнавства щодо долі єврейської громади Північної Буковини і Хотинщини у роки Другої світової війни. У цьому контексті варто застосувати науково-краєзнавчі розвідки О. Суровцева, де на основі спогадів та документальних джерел доведено, що буковинські євреї у роки Другої світової війни чинили спротив на особистому та колективному рівні німецьким та румунським нацистам [96, с.169]. Опрацювання статті водночас поповнить глосарій змісту навчально-пізнавальної діяльності новими ключовими словами: «вікаріат, Джойнт, сигуранца», що раніше не були означені програмовими вимогами. Про спроби висвітлити події та процеси довколо єврейського населення Північної Буковини наприкінці та після Другої світової війни йдеться в іншому науковому доробку автора, яке базується на спогадах місцевих жителів – очевидців тих непростих часів [95].

Вивчаючи розділ «Україна у повосний період» важливо зосередити увагу учнів 11 класу на подіях Голодомору 1946-1947 рр. та виживання населення Чернівецької області в умовах повосного голоду. Стаття чернівецького науковця В. Холодницького доповнить зібраний вже старшокласниками краєзнавчий матеріал оповідями про найтрагічніші сторінки буковинського краю. Твердження науковця щодо досягнення довоєнного рівня чисельності населення регіону, яке спостерігалось наприкінці 1960-х рр., можуть слугувати для учнів певним пошуковим завданням для учнів серед місцевих очевидців подій того часу [107, с.88].

Висвітлення непростого повосного періоду в історії буковинського краю можна підсилити інформацією з науково-краєзнавчої статті Л. Дробіної, що допоможе уявити масштаб тих перетворень, які відбувалися у західних областях України у 1940-х рр. і мали за мету уніфікувати життя регіону з іншими

територіями радянської імперії. Зокрема, йдеться про формування повоєнної системи охорони здоров'я [50].

Отже, еволюційні зміни у шкільній історичній освіті, закріплені Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти 2011 р., забезпечили можливість для системного застосування краєзнавчої складової у практичному освітньому процесі. Застосовуючи проблемно-тематичний підхід та реалізуючи наскрізні змістові лінії відповідно до вимог освітньої програми, учитель має змогу доповнити, розширити й поглибити знання школярів з курсу історії України, що викладений у шкільних підручниках. Справжньою джерельною базою для цього слугують науково-краєзнавчі розвідки сучасних науковців краю, вдале застосування яких мотивуватиме учнівську молодь перспективою досліджень мікроісторії.

РОЗДІЛ 2. ВИКОРИСТАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА ЯК ВАЖЛИВОГО КОНЦЕНТРУ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ТА ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ

2.1. Роль регіонального краєзнавчого матеріалу у формуванні ключових та предметних компетентностей, реалізації ціннісних орієнтирів учнів

Визначені Концепцією Нової української школи пріоритети реформування загальної середньої освіти в Україні, що відображені в Державному стандарті базової середньої освіти, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898, суттєво видозмінили і завдання шкільної історичної освіти [41].

Зокрема, відповідно до визначеної мети та загальних цілей громадянської та історичної освітньої галузі окреслено завдання, які повинна зреалізувати шкільна історична освіта. Серед найперших позицій – освоєння знань про сучасність і минуле своєї родини, місцевої громади, Батьківщини, а також формування відповідного до вікових можливостей розуміння змісту пам'ятних для себе та для громадян України подій [41].

Водночас Державні стандарти та укладені відповідно до них Типові освітні програми базової та повної загальної середньої освіти, різні освітні програми передбачають формування на уроках з громадянської та історичної освітньої галузі низку вкрай необхідних компетентностей для підготовки конкурентноспроможного здобувача базової та повної загальної середньої освіти [98, с.8].

Відповідно до Закону України «Про освіту» компетентність трактується як «динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей інших особистих якостей» [86]. Державним стандартом базової

середньої освіти визначено такі ключові компетентності, які мають бути сформовані у випускника Нової української школи: вільне володіння державною мовою; здатність спілкуватися рідною та іноземною мовою; математична компетентність; компетентності у галузі природничих наук; техніки і технологій; екологічна компетентність; громадянська та соціальна компетентності тощо [41].

Виходячи із означених ключових компетентностей регіональний краєзнавчий матеріал має слугувати не просто певною історичною інформацією, а його застосування повинно забезпечити формування в учнів перелічених вище вмінь і навичок.

Щодо спілкування державною і рідною мовою як сукупності вмінь усно й письмово висловлювати й тлумачити факти, події, історичні процеси, то для розвитку цієї компетентності на кожному уроці з громадянської та історичної освітньої галузі має підбиратися такий краєзнавчий матеріал, який відповідав би віковим особливостям учнів та активізував пізнавальний інтерес до події, явища, процесу тощо. Окрім цього, для розвитку згаданої компетентності школяр згідно з відповідною програмою має: пояснювати причини, значення тієї чи іншої події, явища; називати, пояснювати і застосовувати ключові поняття, про які йдеться у матеріалі; висловлювати власні судження щодо даного краєзнавчого матеріалу, описувати позитивні і негативні сторони, явища, процесу, події; характеризувати основні події складові; наводити приклади та співвідносити події з загальноукраїнським історичним розвитком.

Щодо інформаційно-цифрової компетентності, то у ході пошуку та опрацювання краєзнавчого матеріалу школярі використовують ІКТ для пошуку, нагромадження, перевірки і упорядкування потрібної інформації. Саме ця компетентність сприяє розвитку в учнів вмінь створювати вербальні і візуальні тексти, а також мультимедійні презентації, виявляти джерела та авторів інформації [62].

Щодо компетентності вчитися впродовж життя, як здатності до пошуку і засвоєння знань, то регіональний краєзнавчий матеріал, підібраний учителем або віднайдений самим учнем, має допомогти йому оцінювати власні результати навчання, а найголовніше, - у процесі навчання використовувати різні джерела знань: підручники, посібники, довідковий матеріал, інтернет-ресурси, архівні джерела, тощо.

Для розвитку соціальної та громадянської компетентності необхідно такий краєзнавчий матеріал, який спонукає до критичного аналізу різних можливостей, реалій українського суспільства тощо.

Безперечно, використання на уроках краєзнавчого матеріалу вимагає від учнів активної мобілізації знань, уміння ними вільно оперувати, відходячи від вже традиційної схеми, а залежно від інформаційних можливостей і конкретного історичного джерела [64, с.10].

Отже, можна стверджувати, що регіональний краєзнавчий матеріал допомагає учням усвідомити тяглість історичного процесу та нерозривний зв'язок мікроісторії краю з історією України. Регіональний краєзнавчий матеріал сприяє формуванню і циклу предметних компетентностей учнів. Зокрема, йдеться найперше про предметно-історичні компетентності, серед яких варто виокремити хронологічні, картографічні та спеціальні компетентності. Саме опрацьовуючи той чи інший краєзнавчий матеріал, школярі визначають дати і хронологічні межі, до яких відноситься джерело, а також співвідносять роки зі століттям, тисячоліттям та дату певної події із певним періодом історії. Тому важливо при застосуванні краєзнавчого матеріалу навчати учнів правильно користуватися лінією часу, встановлювати послідовність та синхронність історичних подій регіональної історії з історією України та всесвітньою історією.

У рамках формування хронологічної предметної компетенції під час роботи з краєзнавчим матеріалом школярі вчать виокремлювати сутнісні ознаки того чи іншого історичного періоду [4, с.129]. Картографічні предметні компетентності формуються під час аналізу краєзнавчого історичного джерела, коли школярі показують на карті місця історичних подій, або ж читають історичну карту та виконують завдання на контурній карті. Якщо ж сама історична карта виступає як краєзнавче джерело інформації, то школярі характеризують історичні події, явища та процеси, використовуючи саму карту.

Спеціальні предметні компетентності потребують від школярів більшої зосередженості та самостійності, і відповідно формуються у ході роботи з краєзнавчим матеріалом повільніше. Так, спеціальні предметно-історичні компетентності передбачають самостійне здобування інформації з тексту та позатекстових компонентів історичного джерела, а також аналіз нескладних та адаптованих джерел історичної інформації. До спеціальних компетентностей входять також уміння учнів визначати і застосовувати історичні терміни і поняття, конкретизуючи їх на прикладах або на основі аналізу фактів; давати історичну характеристику видатним діячам після опрацювання історико-краєзнавчого матеріалу. Важливо в освітній діяльності на уроках громадянської та історичної освітньої галузі розвивати в учнів вміння критично мислити, висловлювати власну позицію щодо історичної інформації та обґрунтовувати її [66, с.56; 67, с. 76].

Регіональний краєзнавчий матеріал підсилює на уроці громадянської та історичної освітньої галузі формування учнівських компетенцій. Зокрема, у процесі роботи над краєзнавчим матеріалом розвиваються такі компетенції: хронологічна (вміння учнів орієнтуватися в історичному часі); просторова (орієнтуватися в історичному просторі); інформаційна (вміння працювати з краєзнавчими джерелами як джерелами історичної інформації); мовленнєва (будувати усні і письмові висловлювання); логічна (аналізувати, пояснювати

історичні факти); аксіологічні (формулювати версії і оцінки історичного руху та розвитку) [84, с. 65].

Регіональне історичне краєзнавство в освітньому процесі повною мірою сприяє реалізації мети громадянської та історичної освітньої галузі, що полягає у розвитку особистості учня через осмислення минулого, сучасного та зв'язку між ними.

Власне краєзнавчий матеріал допомагає розвивати в учнів здатність мислити історико-хронологічно, геопросторово, критично, системно, дотримуючись демократичних принципів [41]. Водночас застосування краєзнавчого матеріалу на уроці історичної та громадянської освітньої галузі допомагає комплексному формуванню компетентнісного потенціалу та базових знань за визначеними концентрами «Людина і природа», «Людина і світ матеріальних речей», «Людина і суспільство», «Людина і влада», «Людина і світ уявлень і ідей». Краєзнавчий матеріал відіграє важливу роль у розкритті взаємозв'язків та тяглості суспільного розвитку, адже це підсилює розвиток знань, умінь і навичок для опису перебігу історичних подій, наведенні прикладів історичних пам'яток та інших проявів минувшини, а також використання допоміжних, спеціальних дисциплін (топоніміка, фольклор тощо) [37].

Застосований краєзнавчий матеріал сприяє формуванню геопросторового мислення школяра, бо на його основі можна виявляти чинники, що впливають на заняття людей, соціальний устрій. Уже було зазначено вище про те, що робота з краєзнавчим матеріалом має супроводжуватися критичним його аналізом, адже це робота з різними джерелами інформації та формулювання відповідних історичних питань. Тому важливо щоби школяр навчився добирати джерела історичної та суспільно-значущої інформації, а також умів розрізняти ці джерела за

відповідними видами: матеріальні/нематеріальні, первинні/вторинні, текстово-візуальні [41].

Безперечно вищим рівнем роботи з джерельною базою можна назвати таке вміння учня, як використання пошукових систем для отримання інформації та опрацювання значення незнайомих слів, Разом з тим, краєзнавчий матеріал підсилює процес аналізу та синтезу про історичну та суспільно-важливу інформацію, що допомагає розвивати вміння пояснювати і доцільно застосовувати терміни, поняття, які вжито у запропонованому джерелі.

Зауважимо, що під час підбору краєзнавчого матеріалу на урок важливо звернути увагу на такі вимоги: можливий рівень зацікавленості школярів цим матеріалом; співвідношення матеріалу з навчальною темою та соціалізуючу цінність матеріалу. Наведемо конкретні приклади щодо ролі регіонального краєзнавчого матеріалу у формуванні ключових та предметних компетентностей, а також реалізації ціннісних орієнтирів учнів 5-11 класів на уроках історичної та громадянської освітньої галузі.

Приміром, вивчаючи у 7 класі тему «Руські землі у складі сусідніх держав середина XIV – перша половина XVI ст.», коли учні розглядають і становище північнобуковинських земель та знайомляться оглядово зі станом польсько-молдавських прикордонних відносин першої третини XVI у контексті історії Буковини, для активізації навчально-пізнавальної діяльності учнів та детального висвітлення періоду господарювання молдавських воєвод і їх боротьби за нові території, можна використати витяг з наукової публікації О. Балуха «Буковина у прикордонних стосунках Молдавії та Польщі у 1500-1538 рр.» [1, с.125]. Прикметно зауважити, що про ці події не йдеться у шкільному підручнику з історії. Тому використання витягу зі статті і розбір його як краєзнавчого матеріалу допоможе зрозуміти суть укладеної у серпні 1519 року додаткової молдавсько-

польської угоди, суть якої полягала у дотриманні «обома сторонами права пограничного» [1, с.125].

Розвиваючи таку ключову компетентність як спілкування державною і рідною мовою школярі вчать пояснювати як ця подія впливала на буковинські волості, розвивають вміння висловлювати власні судження щодо позитивних сторін взаємовідносин між польською і молдавською сторонами щодо щорічних двосторонніх «сеймів» біля Хотина та Снятина. Разом з тим, учні співвідносять події з загальноукраїнським історичним процесом. А також в рамках формування хронологічної предметної історичної компетенції вчать виокремлювати сутнісні особливості молдовсько-польських взаємин. Для формування картографічних предметних компетентностей учитель може запропонувати показати на карті прикордонні території буковинського краю, які відчували наслідки непростих взаємин. Робота над цим краєзнавчим джерелом допоможе розвивати спеціальні компетентності, зокрема будувати усне висловлювання щодо історичних фактів – зустрічей молдавського посольства з королем Польщі Сигізмундом I [1, с.124-125].

Застосування іншого краєзнавчого матеріалу – витягу з іншої наукової розвідки О. Балуха «Буковина та польсько-турецька війна 1620-1621 рр.» на уроках з цієї ж теми дає можливість аналізувати та синтезувати інформацію щодо подій літа 1620 рр., коли турецько-татарське військо йшло війною, а поляки у відповідь форсували р. Дністер і зупинилися у Хотині [3, с.21]. Учні під керівництвом учителя вчать формулювати питання до тексту з'ясовуючи, як обидві армії зустрілися 18 вересня 1620 р. під Цецорою та які наслідки мав розгром коронного війська для буковинських земель. З метою систематизації і узагальнення цієї історичної інформації у краєзнавчому матеріалі школярі формулюють висновок та висловлюють судження як вищезгадані ці події переросли у 1621 р. у війну, яка отримала назву Хотинської.

Опрацювання цього матеріалу сприяє формуванню хронологічної та просторової предметних компетентностей, а також аксіологічної компетентності, адже учні оцінюють історичні події та формулюють висновки щодо політико-стратегічного значення, яке надавали Хотинській фортеці Річ Посполита, Османська імперія та Молдавська держава [3, с.22-23].

Розглядаючи Національну війну під проводом Б. Хмельницького на уроках історії України у 8 класі для формування предметних історичних компетентностей варто використати витяг з наукової розвідки згаданого вище О. Балуха щодо воєнно-політичного становища Північної Буковини в контексті першого молдавського походу Богдана Хмельницького (1650 р.) [2, с.18].

Опрацьовуючи витяг з науково-краєзнавчого матеріалу під керівництвом учителя та даючи відповіді на поставлені питання у результаті навчально-пізнавальної діяльності учні з'ясовують сутність особливого значення Північної Буковини у стратегічних планах Туреччини і Речі Посполитої, визначають чому Василь Лупу вміло лавірував між цими двома державами та вчаться обгрунтовувати судження щодо першого молдавського походу 1650 р. Окрім цього пропонується краєзнавчий матеріал допомагає школярам оцінювати аргументи, зокрема формулювати судження про вчинки В. Лупула та дії Б. Хмельницького, його стратегічне бачення щодо ролі Хотинської фортеці у подіях зазначеного періоду [2, с.18-19]. Разом з тим, інтерпретуючи факти, школярі висловлюють припущення стосовно можливого перебігу історичних подій, коли б Богдан Хмельницький не здійснював б походів до Молдавії.

Суттєвим підсиленням для формування спеціальних компетентностей, зокрема предметно-історичних, може слугувати на уроці історії України у 10 класі з теми «Західноукраїнські землі на початку ХХ ст.» уривок з хрестоматійного документу, вміщеного у підручнику авторського колективу О.Реєнта [89, с.43]. Рядки з документу, де письменниця О. Кобилянська говорить про зруйнування дрібних селянських господарств в умовах ринкових відносин в

західноукраїнському селі, слугує прикладом соціально-економічного розмаїття тодішнього українського села. Його аналіз з учнями за умови характеристики опису негативних і позитивних сторін описаного історичного процесу та проведення відповідної словникової роботи сприятиме формуванню предметно-історичної компетентності, вчитиме критично мислити та висловлювати обґрунтування щодо рустикального (селянського) банку та аналізувати становище збіднілого селянина, господарство якого було виставленим на продаж з аукціону [89, с.43].

На уроці з історії України у 9 класі з теми «Весна народів на західноукраїнських землях» витяг з наукової розвідки В. Ботушанського щодо життя селянства у краї розвиватиме аксіологічну компетентність [21, с.25-26]. З'ясовуючи за допомогою питань, які повинності були скасовані внаслідок революції 1848 р. в Австрійській імперії, школярі підходять до висновку, що буковинські селяни були наділені орною землею за викуп у тих розмірах, у яких вони користувалися з дозволу поміщиків до 1848 р. Але виявляючи суперечності у позиціях, потребах соціальних груп, зокрема поміщиків і селянства, обґрунтовують картину об'єктивної дійсності: ліси, вигони, пасовиська. про які не говорилося у патенті про скасування панщини, буковинські поміщики оголосили своєю власністю [21, с.26]. Таким чином, порівняння життя буковинського селянства до і після революції 1848 р. крізь призму пропонованого документу формуватимуть в учнів вміння оцінювати та визначати сутність наслідків та значення історичних подій. При цьому формується і логічна компетентність учня, бо створюється історичний портрет буковинського села.

Це безперечно мотивуватиме учнів до нескладної пошукової і проектної роботи щодо змалювання історичного минулого їхнього населеного пункту у середині XIX ст. Підґрунтям для здійснення такої роботи може стати інша джерельна база, що містить багатий краєзнавчий матеріал – історико-краєзнавчий

портрет Чернівецької області, розміщений на інформаційному сайті Департаменту освіти і науки Чернівецької військової адміністрації [57].

Згаданий вище витяг зі статті В. Ботушанського допоможе розширити знання та уяву і про Юрія Федьковича – захисника інтересів буковинського селянства. Характеризуючи регіональні особливості краю у середині XIX ст. та аналізуючи подану історичну інформацію, школярі приходять до висновку, що Юрій Федькович добився того, за що боровся Лук'ян Кобилиця зі своїми побратимами, але іншими шляхами і методами – вмiлим оперуванням тодішніх засад законодавства і доведення неправомірності дій з боку поміщиків [21, с.26-27].

Яскравий візуальний краєзнавчий матеріал, що складається з фоторепродукцій, малюнків, ілюстрацій, які відображають той чи інший період в історичному розвитку краю, підсилює формування низки компетенцій учнів, серед яких найперше варто назвати просторову, інформаційну та аксіологічну. Безперечно, такий краєзнавчий матеріал варто використовувати на уроках з історичної та громадянської освітньої галузей у всіх класах.

Приміром, вивчаючи сиву минувщину України, варто використати у п'ятому класі малюнок-ілюстрацію знахідок з Ленківського городища. Це допоможе візуальному сприйняттю учнями інформації про знаряддя праці раннього трипільського поселення, підсилить візуалізацію на уроці з цієї теми уривок з документу «Стародавні землероби», що вміщений у шкільному підручнику. Ознайомившись з текстом, учні на основі прочитаного будують усне висловлювання щодо раннього трипільського поселення, дослідженого у 1951 р. поблизу с. Бернове що на Кельменеччині.

Репродукції використаних малюнків, картин про соціально-економічний буковинського краю на початку XX ст., до прикладу «Ярмарок у Вашківцях на початку XX ст.», «Площа Ринок і Ратуша у Чернівцях у 1908 р.», «Резиденція буковинських митрополитів» тощо, формуватимуть вищеозначений спектр

компетентностей, як ключових, так і предметно-історичних, привернуть увагу до проблеми мікроісторії, сприятимуть залученню учнівської молоді до нових досліджень.

Таким чином, використання різнотипного регіонального краєзнавчого матеріалу на уроках історії із застосуванням підібраних учителем витягів з матеріалів документів, наукових розвідок чернівецьких науковців, візуальних джерел з історії краю не тільки активізують пізнавальну активність школярів, а й сприятимуть формуванню ключових та предметних компетентностей, реалізації ціннісних орієнтирів учнів.

2.2. Краєзнавча складова у змісті модельних програм з громадянської та історичної освітньої галузі НУШ – важливе джерело вивчення мікроісторії

Широка нормативно-правова база українського законодавства у відповідності до Концепції Нової української школи регламентує викладання у 5-9 класах предметів громадянської та історичної освітньої галузі. Розроблені та затвердженні навчальні програми для базової середньої освіти забезпечують реалізацію концептуальних засад нового Державного стандарту базової середньої освіти, затвердженого Постановою КМУ від 30 вересня 2020 р. №898 [41].

Зауважимо, що усі модельні програми укладені відповідно до Типової освітньої програми для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти. Модельні навчальні програми стали орієнтиром для розроблення навчальної літератури, тобто, найперше, - підручників з громадянської та історичної освітньої галузі для учнів 5-9 класів. З курсу історії України розроблено та схвалено уже 16 модельних програм, які об'єднані загальними групами: «Вступ до історії України та громадянської освіти 5-6 класи», «Досліджуємо історію та суспільство 5-6 клас», «Україна і світ. Вступ до історії та громадянської освіти 5- клас», «Історія України

7-9 клас», «Історія: Україна і світ. 7-9 клас (інтегрований курс)». Для характеристики краєзнавчої складової у змісті означених груп модельних програм проаналізуємо окремі з них.

Модельна навчальна програма «Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти (за авторством Бурлаки О.В., Власова Н.С., Желіби О.В., Майорського В.В., Піскарьової І.О., Щупака І.Я.) передбачає ознайомлення з історичним процесом, що презентується завдяки органічному поєднанню епізодів всесвітньої історії та історії України [71].

Передбачено, що освоєння курсу сформує в учнів такі загальні компетентності, як: уміння вчитися впродовж життя, громадянську та соціальну компетентність та відповідні предметні компетентності: просторову, хронологічну, інформаційну. Серед пропонованого змісту навчального предмету краєзнавча складова може бути застосована у ході опанування джерел історичної інформації; минулого України в археологічних пам'ятках; зображення українських земель на картах впродовж історичного процесу; представлення історичних досліджень на теренах України; формування історичної науки та історичної пам'яті. Реалізувати пропонований зміст авторський колектив пропонує різними видами навчальної діяльності, зокрема: навчально-пізнавальною, дослідницькою, пошуковою, проектною, моделюванням, інтерактивною та дискусійною.

У розрізі означених концептів модельна програма передбачає різноманітні види освітньої діяльності, включаючи і інтерактивні з метою знайомства з регіональною історією. Зокрема, рекомендовано використовувати міні-дослідження та розробляти міні-дослідницькі проекти (віртуальні екскурсії, лепбуки) тощо, проекти-порівняння, укладання хронологічних та синхронізованих таблиць (співставлення історичного процесу в цілому і локальної історії зокрема),

інстаграм-галерей, а також інтерактивних технологій – відкритого «мікрофону» та інтерактивних вправ.

Ця модельна програма надає можливості ознайомитися з дефініцією «історія» та з'ясувати, що вивчає історія рідного краю. Використовуючи різні види пізнавальних активностей, школярі під керівництвом вчителя з'ясовують, що з маленьких історій формується історія суспільства – дослідження його минулого. Уперше п'ятикласники мають змогу з'ясувати сутність поняття «історичне джерело» як основи минулого рідного краю.

Вищезгадана програма на основі попереднього життєвого досвіду учнів, які у початкових класах малювали генеалогічне дерево і вивчали історію свого роду і сім'ї, підводить до знайомства з історією рідного краю. Зміст навчально-пізнавальної діяльності спонукає до пошуку відповідей на запитання «Де ваш рідний край?». Ознайомлюючись з історичною картою, школярі можуть отримати міні-дослідницьке пошукове завдання щодо пошуку важливих подій з власного життя або життя родини та співвіднести цю подію із картою. Аналізуючи події, позначені на карті, учні з'ясовують на якій відстані від них відбулися ці події.

Модельна навчальна програма «Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти (за авторством Бурлаки О.В., Власова Н.С., Желіби О.В., Майорського В.В., Піскарьової І.О., Щупака І.Я.) передбачає ознайомлення з локальною історією як напрямом історії, що вивчає події та людей на місцевому та регіональному рівні [71]. Школярі мають змогу отримати початкові знання про науки, що вивчають історичне минуле рідного краю, такі як археологія, етнографія та допоміжні історичні дисципліни. Зокрема, йдеться про топоніміку, етнологію та введення поняття «етнографічний регіон».

Знайомлячись з джерелами інформації на уроках громадянської та історичної освітньої галузі у 5 класі за вищезначеною програмою, школярам

подається визначення історичного джерела. Пояснюючи види історичних джерел, учитель знайомить за допомогою різних пізнавальних технологій з видами історичних джерел, наводячи приклади матеріальних та нематеріальних джерел з історії рідного краю та наводить приклади археологічних джерел, що знайдені на території краю.

Інша модельна навчальна програма «Вступ до історії України та громадянської освіти 5 клас» для закладів загальної середньої освіти авторів Гісема О.В. та Мартинюк О.О. - це пропедевтичний курс, який передбачає формування здатності до практичної діяльності та творчого втілення набутих компетентностей у повсякденному суспільному житті [70]. Реалізація програми передбачає формування відповідно до вікових особливостей учнів усіх 11-ти ключових компетентностей та хронологічної, просторової, інформаційної та логічної предметних компетентностей. Серед переліку ціннісних орієнтирів визначено плекання любові до рідного краю та формування активної громадянської позиції.

Основна частина даної програми, як і проаналізованої вище, містить три складові та орієнтовні завдання для практичних і творчих робіт як доповнення до видів навчальної діяльності. Зупинимося на окремих її розділах, де яскраво прослідковується серед пропонованого змісту навчального предмету краєзнавча складова. Зокрема, це відображає розділ III «Дослідження суспільства та історії. Інформація. Історичні джерела», у якому серед пропонованого змісту навчального предмета, учні знайомляться з історичними джерелами та їх видами; використовують поняття «артефакт», «літопис», «музей», «архів» тощо. Для засвоєння пропонованого змісту навчального предмету вчителем можуть бути організовані наступні види навчальної діяльності: фронтальна, групова та індивідуальна робота, у ході яких підбираються та описуються джерела,

краєзнавчий матеріал для опису локальних історичних подій, явищ, процесів і діяльності людей [70].

З'ясування сутності історії та пошуку відповіді чому вона є складовою європейської та світової історії присвячено розділ IV цієї модельної програми. Автори пропонують розглянути історію з різних ракурсів науки і навчального предмету та розкривають її зміст крізь призму присутності минулого у сучасному громадському просторі. При цьому розривається зміст історичних пам'яток, топоніміки, фольклору тощо. Учитель відповідно до пропонованого змісту навчального матеріалу у четвертому розділі може наводити приклади історичних пам'яток краю, а також проявів минулого у лексиці, топоніміці, фольклорі.

Відповідно опановуючи зміст понять «географічні та історичні простори», «хронологія подій», можна zorganizувати проведення індивідуальної роботи, зокрема роботи з атласом та контурною картою, на яких знаходять і позначають місцевість, де проживають або народилися учні, а також вказують межі Української держави, своєї області, міста, району, села.

Зауважимо, що автори модельної програми О.Гісем та О. Мартинюк уклали підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти НУШ, який у відповідності до модельної програми, містить чимало матеріалів і завдань, що дозволяють повною мірою застосовувати краєзнавчий матеріал. Крізь призму подання дефініції «історія України», як складової європейської історії, продукуються і краєзнавчі аспекти, прививаються навички роботи з історичними джерелами та інформацією. Зокрема автори програми пропонують проводити практичні заняття з означеної тематики у III та IV розділах, zorganizувати навчальні ігри. Цікавим засобом активізації може стати також пропонована робота в малих групах, коли школярі вчать розказувати про історичні джерела як «німі» свідки минулого історії рідного краю.

Серед групи модельних програм з інтегрованого курсу для 5-6 класів закладів загальної середньої освіти НУШ розглянемо модельну навчальну програму «Досліджуємо історію і суспільство. 5-6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти (автори Пометун О.І., Ремех Т.О., Малієнко Ю.Б., Мороз П.В.), метою якої є розвиток особистості учня через осмислення минулого, сучасного та зв'язків між ними. Авторами визначено пріоритети викладання і змісту курсу, який структурований у десять розділів та дозволяє опанувати певну кількість теоретичних знань, сформувати ключові компетентності і наскрізні вміння [68]. Відповідно до змісту інтегрованого курсу пропонувано наступні види навчальної діяльності учнів, що використовуються в освітньому процесі загалом, і для роботи над краєзнавчим матеріалом зокрема: підготовка учнями коротких усних повідомлень, пошукові та практичні завдання, аналіз та оцінка знайдених джерел, обговорення і дискусії, індивідуальні та групові проекти.

Так, вивчаючи зміст розділу «Людина. Суспільство. Історія» та розглядаючи людські спільноти і їх розмаїття, для розрізнення локальних, регіональних, національно-культурних спільнот та уміння співвідносити себе з ними, пропонується інтерв'ювання батьків або членів родини та з'ясування відповідей на проблемні питання: до яких спільнот належать представники родини; що притаманно цим спільнотам тощо.

У контексті засвоєння пропонуваного змісту навчального матеріалу розділу І «Історичний час і простір» автори рекомендують складати короткі повідомлення про особисті віхи життя учня та його родини, про які можна дізнатися з сімейних архівів та фотографій; укладати міні-характеристику історичного простору населеного пункту. Знайомство з дефініцією «локальна історія» може супроводжуватися виконанням практичних завдань, приміром, позначенням на

лінії часу позначок, пов'язаних з мікроісторією, або ж читання легенди історичної карти області, району, населеного пункту тощо.

Програмою передбачено також індивідуальні та групові проекти, що стосуються основних віх родини/громади/населеного пункту; історичного походження села/міста/селища. Здійснюючи «мандрівки у минуле України», можна запропонувати учням груповий навчальний проект «Про що та про кого розповідає історія рідного краю? Про що та кого розповідає історія родини/сім'ї?» [68].

Практико-зорієнтовану навчальну діяльність із застосуванням краєзнавчого матеріалу можна зорганізувати у рамках вивчення розділу IV «Історія навколо нас», де учні самостійно можуть підбирати місцеві краєзнавчі джерела для опису, включаючи сучасні явища доброчинності і волонтерства тощо.

Серед модельних програм для викладання громадянської та історичної освітньої галузі на предметному циклі у 7-9-их класах проаналізуємо модельну навчальну програму «Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (за авторством Пометун О. І., Ремех Т. О., Гупан Н. М., Малієнко Ю.Б., Серової Г. В.) [69]. Розроблена на основі Державного стандарту базової середньої освіти програма акцентує на формуванні національної та громадянської ідентичностей школярів. Особливістю пропонованого змісту навчально-пізнавальної діяльності є пріоритетність оптимального поєднання та взаємозв'язку національної, регіональної та локальної історії; зв'язок минулого і сьогодення; а також - внутрішньогалузева та міжгалузева інтеграція. Передбачене викладання історії за синхронізованим принципом - історія України та всесвітня історія.

Варто зауважити, що окремих уроків, присвячених історії рідного краю не відведено у зазначеній програмі. Тому краєзнавча складова реалізується крізь призму основного змісту історичного матеріалу та розділів про повсякденне життя

населення, що вміщено після кожного історичного періоду. Засвоєння змісту навчального історичного матеріалу можливе, на думку авторів модельної програми, завдяки системному застосуванню методів і технологій активного навчання історії, зокрема таких як: мозковий штурм, дискусія, рольова гра, моделювання, аналіз кейсів тощо [69].

Проте за даною модельною програмою, урахувуючи вимоги щодо очікуваних результатів, учителю надано можливість самостійно визначати назву теми, кількість і перелік питань до кожного уроку залежно від умов організації освітнього процесу, пізнавальних можливостей окремих учнів/учениць і класу в цілому. Це може бути якраз і використано для подачі краєзнавчої складової, синхронно з матеріалом з історії України, що підсилить розвиток вміння учнями визначати локальний, регіональний, національний і глобальний виміри історичних подій, явищ і процесів тощо. Водночас такий підхід сприятиме детальному розкриттю змісту цілісності і тяглості історичного процесу, розвитку вмінь учнів характеризувати причиново-наслідкові зв'язки між подіями, явищами, процесами в часі й просторі в загальноісторичному процесі та регіональній історії зокрема; аналізувати взаємозв'язки та взаємовпливи загальноукраїнських історичних подій, явищ, процесів, вчинків історичних осіб; розпізнавати і пояснювати прояви історичних змін та історичних процесів у певний період (історичну епоху) та співвідносити їх з регіональними історичними подіями [69].

В іншій модельній навчальній програмі з вищезгаданої групи «Історія: Україна і світ. 7–9 класи (інтегрований курс)» (варіант 2) для закладів загальної середньої освіти (автори: Власова Н.С., Желіба О.В., Кронгауз В.О., Секиринський Д.О., Щупак І. Я.), де передбачено україноцентричний підхід до вивчення історії за лінійним принципом, анонсовано відхід від хронологічно-лінійної структури та репродуктивного підходу до викладання програмового матеріалу та заміну їх багаторівневим і проблемним навчанням [72].

Компетентнісний потенціал цієї модельної програми розкрито наскрізно відповідно до Державного стандарту, де особливу увагу приділено формуванню умінь та ставлень школярів до історії свого минулого та історії інших народів і культур.

У пояснювальній записці до програми, серед шляхів реалізації програми авторами, окреслено використання можливостей інтернету, індивідуальної роботи, проектної діяльності, виконання творчих/практичних завдань, що сприятиме доповненню пропонованого змісту навчальної програми матеріалами з регіонального історичного краєзнавства. Так, приміром, вивчення програмової теми «Слов'яни: етногенез та розселення. Питання «прабатьківщини слов'ян». Слов'янські племена і племінні союзи на теренах України» може бути доповненим історико-краєзнавчою інформацією про перші писемні згадки про слов'ян на території Буковини, де виявлено понад 50 пам'яток V-VI ст. Або ж опановуючи тему «Стани середньовічного суспільства», можна проілюструвати господарство та спосіб життя буковинського селянина, описати господарське життя селянської громади краю, зокрема, житло, їжу, одяг тощо.

Зауважимо, що використання краєзнавчої складової при викладанні курсу «Історія: Україна і світ. 7–9 класи (інтегрований курс)» значною мірою залежатиме від намагання кожного учителя доповнювати пропонований зміст програмової навчально-пізнавальної діяльності учнів місцевим краєзнавчим матеріалом, адже авторським колективом цієї модельної програми не прописано про таке суттєве доповнення. Натомість у пояснювальній записці йдеться тільки про розгляд історичних подій і процесів на території України у співвіднесенні з подіями і процесами світової історії [72].

Підсумовуючи розглянуту аналітичну інформацію щодо краєзнавчої складової у змісті модельних програм з громадянської та історичної освітньої галузі для 5-9 класів НУШ, варто підкреслити, що пропонований зміст навчально-

пізнавальної діяльності усіх програм спрямований на формування в учнів комплексного бачення єдності локального, національного та глобального вимірів історичного буття. Водночас інтегрований зміст програм, що спрямований на формування наскрізності ключових та предметних компетентностей школярів, передбачає краєзнавчий компонент, застосування якого значною мірою буде залежати від компетентності самого учителя, вміння підбирати та використовувати багатий регіональний краєзнавчий матеріал на уроках громадянської та історичної освітньої галузі.

РОЗДІЛ 3. КРАЄЗНАВЧИЙ МАТЕРІАЛ НА УРОКАХ ШКІЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ ЯК НЕОБХІДНИЙ ЗАСІБ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ

3.1. Використання інтерактивних форм та методів навчання на уроках громадянської та історичної освітньої галузі з краєзнавчим компонентом

Оновлення змісту освітнього процесу у контексті реалізації Концепції Нової української школи потребує і відповідного інноваційного підходу до моделювання уроків з громадянської та історичної освітньої галузі, на яких варто застосовувати краєзнавчу складову. Так як історичне краєзнавство є важливою складовою громадянської та історичної освітньої галузі, то відповідно до Державного стандарту базової середньої освіти, розвиток особистості учня має супроводжуватися осмисленням минулого, сучасного та зв'язків між ними [41; 74].

Висвітлення локальних процесів регіональної історії обов'язково повинно бути у шкільній історичній освіті, зазначає О.В. Добржанський - відомий український науковець, професор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича [44, с.242]. Дослідник аргументовано довів, що історичне краєзнавство має невичерпний потенціал у патріотичному вихованні та реалізації завдань сучасної освітньої політики щодо формування ідентичності громадянина України, його активної громадянської позиції на засадах демократії, патріотизму, Адже саме знанням історії рідного населеного пункту, історичного регіону, школи, родини, визначної постаті односельця виховується почуття любові до Вітчизни малої і великої [44, с.243].

Водночас варто зауважити, що використання елементів регіонального історичного краєзнавства в урочній діяльності залежить від співвідношення між

основними програмовими вимогами, змістом навчально-пізнавальної діяльності учнів і вагомістю підбраного краєзнавчого матеріалу. Підкреслимо, що в окремих наукових розвідках українських науковців зазначається, що матеріали регіонального історичного краєзнавства можуть стати основою для змісту цілого уроку або окремих його макро- і мікроструктурних етапів. Тому відповідно розрізняють два основні види навчальних занять: урок вивчення історії рідного краю та урок з елементами краєзнавства, де краєзнавчий матеріал застосовується для розкриття окремих питань або ілюстрації певних подій та фактів з шкільного курсу історії України [106, с.55].

Однак, для того, щоб освітній процес на уроках громадянської та історичної освітньої галузі став процесом збагачення учнів знаннями з мікроісторії, важливе системне використання ефективних методів і прийомів навчання, якими виступають інтерактивні інноваційні форми, методи, технології навчання [52, с.13].

Для цього варто розглянути моделювання практичних аспектів структури уроків з елементами використання матеріалів регіонального історичного краєзнавства, які можна спроектувати на різних типах уроків залежно від мети і завдань вивчення та закріплення навчального матеріалу. Окрім того, з метою формування й розвитку ключових і предметних компетентностей потрібно обирати ті інноваційні прийоми, методи та технології навчання, які є ефективними та забезпечать можливість для інтерактивної взаємодії в освітньому процесі між учителем та учнями щодо ведення діалогу, дискусії, сприятимуть розвитку критичного мислення [10, с.22].

Приміром, застосовуючи краєзнавчий матеріал на уроках громадянської та історичної освітньої діяльності у всіх класах, і тих, які продовжують навчання за Державним стандартом загальної середньої освіти (10-11 класи), і тих, хто розпочав навчання за Державним стандартом базової середньої освіти (5-9-ті

класи), варто практикувати інтерактивні технології кооперативного та колективно-групового навчання учнів [83, с.19].

Розглянемо на конкретних прикладах застосування найбільш ефективних, на наш погляд, методів, прийомів та технологій, які варто використовувати для краєзнавчої конкретизації основного навчального матеріалу на уроках громадянської та історичної освітньої галузі; краєзнавчого доповнення до програмового матеріалу; краєзнавчого матеріалу як основи вивчення теми уроку або деяких його питань. Зауважимо, що джерельною базою для наведення прикладів обираємо приклади з регіонального історичного краєзнавства Чернівецької області.

Найбільш ефективним для краєзнавчої конкретизації основного навчального матеріалу на уроках громадянської та історичної освітньої галузі вважаємо метод «акваріум», який передбачає наступний алгоритм роботи у малих групах, коли учитель, об'єднуючи учнів у дві-чотири групи, пропонує їм завдання. Приміром, вивчаючи у 9 класі на уроці історії України тему «Західноукраїнські землі у першій половині ХІХ ст.», учитель після створення малих груп, пропонує для обговорення тезу: «У сільськогосподарському розвитку нашого краю, зокрема і північнобессарабській її частині, у першій половині ХІХ ст. домінуючою галуззю стає зернове господарство, зокрема зростає роль озимих культур, що було зумовлено ринковим попитом на пшеницю» [7, с.102].

Проблематикою для обговорення може бути наступне питання: «А чи були відмінності щодо домінування тих чи інших галузей в аграрному секторі Наддніпрянської України і нашого краю в першій половині ХІХ ст.?». Для роботи пропонується використовувати шкільний підручник та витяг зі статті Т.С. Богачик «Аграрний розвиток північнобессарабських земель в дореформений період» [7, с.107].

Алгоритм проведення цього інтерактивного методу наступний. Одна з груп розміщується у центрі класу, утворивши своє маленьке коло, і розпочинає обговорювати запропоновану вчителем проблему. Завдання зачитується вголос і обговорюється до 5 хв. у групі, використовуючи метод дискусії. Решта груп уважно слухають дискутування, а після самі обговорюють, чия думка була більш аргументованою. Це допоможе учням дати аргументовану відповідь, та відповідно сприятиме розвитку спеціальних предметних компетентностей щодо самостійності здобування інформації з тексту та позакестових компонентів.

Результативним є і інший інтерактивний метод колективно-групового навчання – «відкритий мікрофон», що передбачає такий вид освітньої діяльності, коли кожен учень може висловити свою думку лаконічно, відповідаючи на запитання [55,с.12]. До прикладу, перед початком вивчення теми «Хотинська війна 1621 р.» у 8 класі учитель ставить запитання класу, пропонуючи учням якийсь предмет (ручку, олівець тощо), який виконуватиме роль уявного мікрофона. Учні передаючи його один одному, по черзі беруть слово. Після запитання учителя «Як ви вважаєте, що криється під змістом поняття «театр бойових дій?»», надається слово тільки тому учневі, хто отримує «уявний» мікрофон. Учитель наголошує, що коли хтось висловлюється, інші школярі не мають права перебивати, щось говорити або вигукувати з місця. Водночас учитель наголошує на лаконічності висловлення думки [55,с.17]. Далі можна запропонувати уривок зі статті М. Ільківа «Театр бойових дій Хотинської війни 1621р. в Пруто-Дністровському межиріччі», аналізуючи яку учні під керівництвом учителя укладають схему театру бойових дій Хотинської війни [54,с.14-16].

На цьому ж уроці «відкритий мікрофон» можна застосувати і для з'ясування відповіді на проблемні питання «А яку роль відігравали Молдавія і Валахія у польсько-османському конфлікті? Хто став господарем Хотинського замку після

підписання Хотинської мирної угоди?» Для пошуку відповідей учні за порадою учителя можуть скористатися публікацією М. Чучка [104,с.9-11].

Вартий практичного використання у всіх класах для ефективного застосування краєзнавчої складової наступний інтерактивний метод колективно-групового навчання, так званий «мозковий штурм» або «мозкова атака». Це метод обмірковування над проблемою, до якого залучаються усі учні класу, бо «йдуть на неї в атаку» [55,с.18]. До прикладу, вивчаючи у 9 класі тему «Розвиток культури на західноукраїнських землях у складі Австрійської імперії», учитель пропонує обміркувати учням відповідь на питання «Як ви вважаєте, яким видом громадської діяльності займався відомий «буковинський соловейко» Юрій Федькович?»

Звичайно, дев'ятикласники будуть трактувати різні варіанти відповідей, що дасть можливість вільно висловлювати свої думки та назбирати якомога більше ідей-відповідей щодо поставленого питання від усіх учнів упродовж однієї-двох хвилин на уроці. Учителю варто записати проблемне запитання на дошці. Окрім того, можна записувати усі висловлені думки-відповіді на дошці або ж на ватмані паперу, не оголошуючи зауваження, або коментуючи чи щось запитуючи додатково учнів [55, с.20].

Після завершення «мозкового штурму/атаки» школярам пропонується витяг з наукової розвідки буковинської науковиці Л.Ковалець «Війтування Осипа Юрія Гординського Федьковича як соціально-психологічний феномен», у ході обговорення якої учні дізнаються про специфіку діяльності Юрія Федьковича як вїйта рідного села Сторонець-Путилів, що в Буковинській Гуцулїї [59, с.112].

Інтерактивною технологією колективно-групового навчання для застосування та результативного сприйняття краєзнавчого матеріалу виступає «коло ідей», метою якої є вирішення суперечливих питань, створення переліку ідей та залучення усіх учнів до обговорення проблеми [55, с.23]. Найперше за

алгоритмом проведення «кола ідей» учитель ставить дискусійне питання та пропонує обговорити його в малих групах. До прикладу, вивчаючи у 10 класі на уроці історії України тему «Розвиток культури та релігійного життя у першій чверті ХХ ст.» можна запропонувати дискусійне питання: «Чому, на вашу думку, Росія завжди діяла та продовжує діяти так цинічно, брутально, нехтуючи усіма міжнародними та й людськими правилами співжиття? Назвіть факти, які підтверджують, що у першій чверті ХХ ст. таке відношення відчували найкращі представники української еліти».

Усі групи після обговорення даного питання, по черзі представляють лише один аспект обговорюваної проблеми. Для підкріплення аргументації фактів доцільно використати сайт Центру буковинознавства, публікацію про відому постать ХХ століття - Андрея Шептицького, на долю якого припало випробування двома світовими війнами, які стали викликом не тільки для українського народу, але й для митрополита особисто [99]. Під час обговорення теми на дошці складається перелік зазначених ідей. Коли всі ідеї щодо поставленого проблемного питання буде висловлено, можна звернутися до розгляду проблеми в цілому і підбити підсумки роботи [55, с.25].

Для обговорення будь-якої гострої проблеми з діаметрально протилежних позицій можна застосовувати іншу інтерактивну технологію «історичну карусель». Для цього учні розміщуються у два кола: ті учні, які сидять у внутрішньому колі, розташовані спиною до центру, а в зовнішньому – обличчям. Таким чином, кожен учень сидить навпроти іншого. Внутрішнє коло учнів – нерухоме, а зовнішнє – рухливе: за сигналом учителя всі його учасники пересуваються на один стілець вправо і опиняються перед новим партнером. Так необхідно пройти «повне коло», обговорюючи проблемне завдання [55, с.26].

Прикладом для ілюстрації вищеозначеної технології може слугувати обговорення теми «Соціально-економічний розвиток України у перші роки

незалежності» у 11 класі, у ході якого можна запропонувати питання для обговорення: «А який соціально-економічний потенціал мала на той час наша Чернівецька область?». Безперечно, для того, щоб обговорення даного питання сприяло інтенсивній перевірці обсягу й глибини наявних знань з теми, а також розвитку вміння аргументувати свою позицію, базуючись на конкретних краєзнавчих матеріалах, можна запропонувати старшокласникам уривки зі статті М. Маниліча «Відтворення соціально-економічного потенціалу Чернівецької області (1995-2000 рр.)» [65, с.141].

Особливий інтерес викликають уроки громадянської та історичної освітньої діяльності з краєзнавчим компонентом, на яких використовують технології ситуативного моделювання, зокрема імітаційні та рольові ігри. Їх варто практикувати на уроках у 5-6 класах, адже саме ці технології, як показує практичний досвід, сприяють розвитку пізнавальної активності учнів, уяви та навичок критичного мислення, формують спроможність знаходити і розглядати альтернативні варіанти дій [55, с.11].

У ході проведення рольових ігор на історичну тематику виробляються дії, тактика, поведінка конкретної особи. Відповідно до дидактичної мети рольові ігри можуть бути актуалізуючі, формуючі, узагальнювальні, тренінгові, контрольнo-корекційні, а щодо навчального характеру – пізнавальні, виховні, розвивальні, продуктивні, творчі, діагностичні тощо [83, с.47] .

Для підготовки учнів до рольової гри з краєзнавчим компонентом можна запропонувати, наприклад, завдання на складання розповідей від першої особи про ту історичну епоху, в якій вона живе. Приміром, під час вивчення у 5 класі теми «Історія моєї Батьківщини» можна запропонувати рольову гру «Один день мешканця древноруського міста Черн». Учні під керівництвом учителя використовують витяг з легенди про місто Чернівці «Місто продовжує життя»,

розміщеної в Історико-краєзнавчому портреті Чернівецької області [57]. Рольова гра може проходити у формі діалогу між трьома мешканцями міста, життя яких припало на XIVст., зокрема йдеться про 1359 р., коли татаро-монгольський воєвода Бурундай силою примусив галицького князя Данила Романовича зруйнувати всі укріплення Галицько-Волинського князівства. У тематиці діалогу обов'язково йтиме мова про те, що після татаро-монгольського завоювання руських земель територія Північної Буковини не увійшла до володінь Золотої Орди, а далі залишалася у складі Галицько-Волинського князівства.

На одному з уроків з цієї ж теми можна провести рольову гру-уявний діалог, який міг би відбутися між уявним історичним героєм - селянином Мухом, керівником повстання, яке відбулося у 1490-1492 рр., та пересічним жителем з того періоду. Після короткого ознайомлення з соціально-економічним становищем і господарським життям краю, можна запропонувати і розповідь іноземних купців, які відвідали землі Північної Буковини у XV ст. та дізналися від місцевого населення, який вплив мало повстання під проводом Мухи.

Для ознайомлення та засвоєння об'ємної інформації на одному уроці ефективним методом може стати «ажурна пилка», яка зможе замінити монологічний виклад об'ємного матеріалу. Для цього учителю необхідно провести відповідну підготовчу роботу. Зокрема, варто підібрати увесь матеріал, необхідний для уроку та інформаційні пакети з навчального матеріалу для кожної групи учнів – «дослідників» та «експертів». Для груп «дослідників» пропонується інформація для засвоєння, яку опрацьовують до уроку. До прикладу перед вивченням теми «Наш край у XIII-XIVст.» на уроці у 6 класі, пропонується для групи «дослідників» інформаційні завдання: «Яку назву мали землі Північної Буковини у XIII-XIVст. ?», «Як називалися річки, які протікали цією територією?» тощо.

Після завершення підготовчої роботи вдома, групи «дослідників» презентують кожен свою опрацьовану інформацію у інших групах, де вони стають експертами з відповідних тем. Експертні групи слухають усіх представників груп «дослідників» та аналізують матеріал в цілому, проводять експертну оцінку. Після завершення роботи «дослідникам» пропонується повернутися у свої попередні групи, де вони діляться інформацією, отриманою в експертних групах. У ході роботи намагаються з'ясувати ключові відповіді на питання, поставлені учителем [55, с.17]. Ця інтерактивна технологія допоможе і в організації роботи з контурною картою, коли учням буде надано завдання позначити кордони Шипинської землі та Буковини.

Для здійснення усебічного аналізу соціально-економічного життя Буковини першої половини ХІХ ст. можна обговорити подану учителем інформацію з регіонального історичного краєзнавства у форматі історичних дебатів на уроці рідного краю у 9 класі, використавши працю М. Чучка «Буковина та її жителі в описах першої половини ХІХ ст.» [103. с.128-131].

Кільком учням можна запропонувати випереджувальні індивідуальні завдання, з якими вони виступлять перед класом від імені « гостей міста » першої половини ХІХ ст. Адже саме у цей період Буковину відвідували вчені, журналісти, військові, письменники, мандрівники тощо, і багато з них залишили певні нотатки про буковинський край. Зокрема, можуть « виступити »: мандруючий угорський граф Вінцент Боттяні, який побував на буковинських землях у першій половині ХІХ ст. і описав сільське господарство краю та зупинився на змалюванні базару у Вижниці та євреїв, що мешкали в містечку, та австрійський цісар Франц І, який у своєму подорожньому щоденнику залишив спогади про відвідування Вижниці, Вашківців, Лужан, Чернівців [103. с.129,130] .

Для проведення дебатів можна поділити клас на дві групи, учасникам яких пропонується зайняти відповідну позицію: «за» або «проти», відповідаючи на проблемне запитання «Чи були відмінності у сприйнятті тогочасних буковинських реалій сторонніми спостерігачами? Чиї спогади з « гостей краю» найбільше сподобалися?» Водночас можна також порівняти «виступи гостей» з описами про зазначені населені пункти в Історико-краєзнавчому портреті Чернівецької області [57].

Зауважимо, що у ході обговорення питань на уроках громадянської та історичної освітньої галузі з краєзнавчим компонентом можна застосовувати інтерактивний «метод прес», який навчає учнів виробляти і формулювати аргументи, висловлювати думки за запропонованим алгоритмом, що складається з 4-ох ключових фраз: позиція: починайте зі слів «...я вважаю, що...»; обґрунтування: починайте зі слів «тому, що...»; наведення прикладу: починайте словами, «...наприклад...»; висновки: закінчіть словами «отже, ...таким чином...» [57, с.19].

Таким чином, аналізуючи нескладні та адаптовані джерела історичної інформації, що містять відповідний для шкільного рівня краєзнавчий компонент, учні набувають спеціальних предметних компетенцій, які допомагають визначати та застосовувати історичні терміни, поняття для характеристики загальноісторичного процесу. Виокремлення ролі і місця у цьому контексті регіонального історичного краєзнавства шляхом застосування інтерактивних технологій сприяє розвитку стійкого пізнавального інтересу до історії своєї малої Батьківщини.

3.2. Шкільні курси за вибором, спецкурси та факультативи з громадянської та історичної освітньої галузі: регіональна практика.

Викладанню краєзнавчої складової на уроках громадянської та історичної освітньої галузі не завжди можна відвести достатньо часу, та і не усі ключові аспекти регіонального історичного розвитку доводиться повною мірою розглянути на традиційному уроці. На думку науковців, збільшення кількості годин на краєзнавчий компонент є неможливим, адже навчальні програми з історії для 10-11 класів та і модельні програми для 5-9 класів інформативно переобтяжені [44, с.241].

Вирішити окреслену проблему можна шляхом використання в освітньому процесі з громадянської та історичної освітньої галузі курсів за вибором, спецкурсів та факультативів варіативної складової робочих навчальних планів, які укладаються відповідно до Типової освітньої програми, однієї з обраних закладом освіти модельної програми з громадянської та історичної освітньої галузі.

Підґрунтям для цього слугують курси за вибором, спецкурси та факультативи з історії, рекомендовані Міністерством освіти і науки України та схвалені науково-методичною комісією Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» Міністерства освіти і науки України. Вони опубліковані у фаховому журналі «Історія у школах України» та розміщені на сайтах Інституту модернізації змісту освіти, Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області [44, с.242].

Прикметно підкреслити, що серед нечисельного переліку, схваленого до використання у закладах освіти, є програми спецкурсів/ курсів за вибором, що стосуються регіональної історії Чернівецької області. Зокрема, це курси «Досліджуємо історію рідного краю: історія земель Чернівецької області від найдавніших часів до сьогодення для 7-11 класів» (за авторством Федорака В.Ф.), «Оповідання з історії Чернівецької області» для 5 класу (Федорак В.Ф.); «Історія

Північної Бессарабії від найдавніших часів до наших днів. 7-11 класи» (Богачик Т.С.); «Основи археології земель Чернівецької області. 7-11 класи» (Пивоваров С.В., Федорак В.Ф.) тощо [56; 44, с.242].

Розглянемо окремі з вищезазначених програм та проаналізуємо їх структурні складові, наскрізні пріоритети змісту та навчально-пізнавальної діяльності учнів, а також компетентісні виміри.

Приміром, програма курсу за вибором/спецкурсу/факультативу «Досліджуємо історію рідного краю: історія земель Чернівецької області від найдавніших часів до сьогодення» для учнів 7-11 класів, яка розрахована на 35 годин на рік, складається з умовних двох частин. Перша частина присвячена періоду від найдавніших часів до кінця історичного ХІХ ст., а друга висвітлює питання історії земель краю в ХХ – на початку ХХІ ст., що хронологічно співвідноситься із загальношкільним курсом історії України [56].

Структурно програма складається зі вступу, 9 розділів, до яких включено 31 навчальну тему та 3 повторювально-узагальнювальні уроки. Щодо складових частин, то вони охоплюють періоди історії краю у додержавні часи, перебування буковинських земель у складі Київської та Галицько-Волинської держав та Молдавського князівства з позицій археології, стародавньої та середньовічної історії. Позитивно, що протікання загальноісторичних процесів у північній частині краю та історичній Хотинщині, що охоплює територію сучасних Хотинського, Сокирянського, Кельменецького та частини Новоселицького районів Чернівецької області подається за проблемно-хронологічним принципом та інтегровано.

Щодо наскрізних пріоритетів змістового наповнення програми, то це висвітлення тяглості українського національно-визвольного руху у краї від початків національного відродження до відновлення державної незалежності України.

Пріоритетне місце відводиться у програмі дослідженню процесу становлення і розвитку Чернівців за австрійського періоду, а також формуванню його архітектурного ансамблю як складової частини загальнонаціональної та світової культурної спадщини, та статусу повітового центру Бессарабії - Хотину, розкриттю ролі сільських громад, міст і містечок краю.

Змістовий обсяг програми «Досліджуємо історію рідного краю: історія земель Чернівецької області від найдавніших часів до сьогодення» для учнів 7-11 класів базується на краєзнавчих новітніх дослідженнях, багатій джерельній базі, що включає збірники документів, щоденники та спогади відомих людей краю різних періодів [56].

Для активізації освітньої діяльності учнів та підсилення дослідницьких елементів історико-краєзнавчої освіти програмою передбачено окремі уроки вивчення історії рідного села/громади чи міста. Передбачено також окремий блок програми, присвячений висвітленню історії Чернівецької області у період становлення незалежності, участі буковинців у Революції Гідності та російсько-українській війні.

Відзначимо, що програма курсу за вибором/спецкурсу/факультативу «Досліджуємо історію рідного краю: історія земель Чернівецької області від найдавніших часів до сьогодення» має компетентнісну спрямованість, що дозволяє формувати та розвивати ключові та предметні компетентності, опираючись на різнопланові засоби краєзнавчого компоненту.

Автор зазначає перелік навчальних ресурсів, що сприятимуть активізації освітньої діяльності учнів, серед яких: публікації на історичну тематику, електронні інформаційні ресурси, цифрові бібліотеки, підготовлені презентації, біографії відомих учених-істориків, успішних земляків (підприємців, митців, громадських і політичних діячів) – випускників старшої та вищої школи тощо. Позитивним є і факт передбачення прикладного спрямування програми, що

обумовлена моделюванням соціальних ситуацій минулих історичних епох (виготовлення моделей знарядь праці, житла, одягу, озброєння) [56].

Щодо змісту програми спецкурсу для 11-го класу історичного профілю загальноосвітніх навчальних закладів «Історія Північної Бессарабії від найдавніших часів до наших днів. 7-11 класи» (автор Богачик Т.С.), що схвалена до використання в освітньому процесі (лист ІМЗО від 15.07.2019№ 22.1/12-Г-682), то вона спрямована на вивчення регіональної історії Північної Бессарабії і передбачає вивчення історичної частини Буковини від найдавніших часів до початку ХХІ ст. за хронологічним принципом.

Серед пріоритетних завдань пропонованого курсу виокремлено не тільки вивчення учнями основних етапів історії північнобессарабського краю, де питома вага титульної нації є значною, а й вміння співвідносити етапи розвитку Північної Бессарабії з певними періодами історії України та всесвітньої історії від найдавніших часів до початку ХХІ ст. Синхрування подій, передбачених програмою, та виокремлення сутнісних ознак кожного історичного етапу, забезпечить формування в учнів предметних компетентностей, найперше, хронологічної, просторової, інформаційної, логічної та аксіологічної складових [56].

Підкреслимо, що до структурно-укладеної програми спецкурсу визначені вимоги до кожної з 21-ої пропонованої теми та чітко окреслені компетентності учнів при вивченні кожної з тем, що надає їй внутрішньої структурованості та довершеності. Приміром, вивчаючи тему «Північнобессарабський край у складі Російської імперії (1812-1913 рр.)» учні мають характеризувати наслідки Бухарестського мирного договору від 16 травня 1812 року для північнобессарабських земель; описувати адміністративно-територіальний устрій Бессарабської губернії та Хотинського повіту; критично оцінювати наслідки селянської реформи 1868 року для Північної Бессарабії; аналізувати види

мануфактурного виробництва в Хотинському повіті; називати найбільш розвинуті домашні промисли та ремесла тощо.

Зауважимо, що до схваленої програми укладено посібник з ідентичною назвою. Для детального опанування учнями навчального матеріалу учитель може використовувати як хрестоматійне джерело інший посібник авторки – «Історія Північної Бессарабії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Посібник для учнів 9 класів», а також окремі витяги з наукових розвідок авторки [8]. До прикладу, вивчаючи тему у 9 класі «Соціально-економічний розвиток краю у ХІХ ст.», можна запропонувати окремі уривки з статей про північнобессарабські села у дореформений період; соціально-економічні взаємозв'язки Північної Бессарабії та Подільської губернії у першій половині ХІХ ст.; ярмаркову торгівлю у Північній Бессарабії дореформеного періоду та інш., що вдало доповнять матеріал та забезпечать широке знайомство з краєзнавчим матеріалом північнобессарабського регіону [11;12; 13;14].

Заслуговує на увагу і схвалена «Програма курсу за вибором/спецкурсу/факультативу «Основи археології земель Чернівецької області» для 7-11 класів (автори С.В.Пивоваров, В.Ф.Федорак) (лист ІМЗО від 15.06.2020№ 21.1/12-Г-363), метою та завданнями якої передбачено накопичення засобами археології знань про основні події, явища та процеси періоду дописемної та ранньописемної історії на території України та земель нинішньої Чернівецької області [56].

Формування ціннісних і світоглядних орієнтацій учнів, які навчатимуться за програмою цього курсу, забезпечують обґрунтовані інтегровані змістові лінії, які вдало співвідносяться з ключовими компетентностями. Відповідно реалізація змістових ліній забезпечується актуалізацію відповідних знанневих, діяльнісних і оцінно-ціннісних компонентів.

У програмі немає розподілу навчальних годин за розділами, проте вона орієнтована на 17 (35) навчальних годин. Позитивним є поєднання тематики

практичних і творчих робіт, які укладені таким чином, аби дати змогу вчителю диференціювати завдання в класі за рівнем складності.

Хронологічний принцип формування змістової частини навчально-пізнавальної діяльності є базовим. Зміст кожного з п'яти розділів включає перелік історичних сюжетів, основною одиницею яких виступає археологічна культура або ж окрема галузь суспільного життя. Авторами передбачена обов'язковість практичних робіт для кожного розділу програми, як основного виду навчальної діяльності.

Варто підкреслити, що тематика пропонованих практичних робіт має виключно практико-краєзнавчу спрямованість та базується на міжпредметній інтеграції з навчальними предметами інших освітніх галузей, що повною мірою забезпечує формування ключових компетентностей. Приміром, здійснення дослідження за розділом II програми археологічних пам'яток бронзового та ранньозалізного часу на території земель Чернівецької області, передбачає міжпредметні зв'язки з хімією, біологією, зарубіжною літературою, всесвітньою історією. А проведення практичних робіт з теми «Археологічні культури східних слов'ян: характеристика пам'яток на території земель Чернівецької області» потребуватиме в учнів знань з ботаніки, української мови, географії. Якісній підготовці учителя до таких уроків, своєрідною практичною допомогою можуть слугувати розроблений посібник до програми, а також окремі витяги з наукових публікацій чернівецьких дослідників. Щодо згаданої вище тематики практичної роботи, то додатково учителем може бути використана, як приклад, стаття О.Огуя «Комплекс тезаврацій з с. Молодія Глибоцького району» [79].

Підводячи загальні висновки, підкреслимо, що регіональні програми шкільних курсів за вибором, спецкурсів та факультативів з громадянської та історичної освітньої галузі, що мають відповідний гриф Міністерства освіти і науки щодо використання у закладах освіти, носять виключно краєзнавчо-дослідницький характер та мають компетентнісну спрямованість, Вони вдало допомагають

доповнити та оновити зміст шкільної історичної освіти, комплексно вивчати з учнями історію свого регіону/населеного пункту.

ВИСНОВКИ

Сучасні концепти шкільної історичної освіти у контексті реалізації НУШ актуалізували пошук новітніх підходів до використання краєзнавчого матеріалу на уроках громадянської та історичної освітньої галузі.

Істотне переформатування в умовах сучасних викликів і загроз теоретико-методологічних підходів до шкільних суспільствознавчих та громадянознавчих курсів з історії України, суттєво змінили змістове забарвлення дефініцій «регіональне історичне краєзнавство», «краєзнавчий матеріал», «шкільна історична освіта», «пізнавальна активність школярів». Детальний аналіз широкої джерельної бази дозволив зробити висновок, що краєзнавчий матеріал є засобом регіонального історичного краєзнавства, який конкретизує загальноісторичні події та явища шляхом деталізації мікроісторії, що активно пізнають учні на уроках громадянської та історичної освітньої галузі у рамках шкільної історичної освіти.

Практичні методологічні підходи щодо застосування краєзнавчої складової на уроках громадянської та історичної освітньої галузі можуть бути зреалізовані наскрізними змістовими лініями відповідно до вимог освітньої програми, які учитель має змогу творчо доповнити та розширити шляхом використання науково-краєзнавчих розвідок сучасних науковців краю, як джерельної бази для мотивації та зацікавлення учнівської молоді перспективою подальших досліджень мікроісторії.

Орієнтація сучасних освітніх програм на набуття учнями НУШ ключових та предметно-історичних компетентностей і компетенцій, створення ефективних механізмів їх формування та розвитку, посилила практико-діяльнису та творчу складові у змісті. Тому використання різнотипного регіонального краєзнавчого

матеріалу як важливого концентру формування громадянської та історичної освіти, активізує пізнавальну активність школярів, сприятиме формуванню ключових та предметних компетентностей, реалізації ціннісних орієнтирів учнів.

Розроблені та схвалені модельні програми з громадянської та історичної освітньої галузі для 5-9-их класів спрямовані на формування практичних знань, вмінь і навичок школярів та втілення набутих ними ключових і предметних компетентностей у повсякденному житті шляхом осмислення історії рідного краю у контексті загальноукраїнського історичного процесу. Застосування комбінованих видів освітньої діяльності, таких як навчально-пізнавальна, дослідницька, пошукова, творча, проєктна, інтерактивна, дискусійна, дасть змогу учителю повною мірою використовувати краєзнавчу складову на уроках у 5-9 класах та формувати відповідно до вікових особливостей громадянські та соціальні компетентності, що є ключовими компетентностями учнів.

Водночас для осмислення зв'язків між історією України, всесвітньою історією і мікроісторією – історією рідного краю та сучасним життям використання на уроках краєзнавчого матеріалу сприятиме формуванню аксіологічної компетентності школярів.

Суттєвий вплив на уроках громадянської та історичної освітньої галузі, кожного їх макро- і мікроструктурного етапів, а також на уроках вивчення історії рідного краю, де краєзнавчий матеріал застосовується для розкриття окремих питань або ілюстрації певних подій та фактів з шкільного курсу історії України, має системне використання інтерактивних технологій навчання, якими виступають технології кооперативного та колективно-групового навчання учнів. Застосування для ілюстративної презентації краєзнавчого компоненту таких інтерактивних методів, прийомів та технологій навчання, як «відкритий мікрофон», «акваріум», «метод прес», «мозковий штурм», «історична карусель», «ажурна пилка», рольові ігри, історичні дебати та інш. значно активізує

пізнавальну активність учнів, а також мотивуватиме їх до власних краєзнавчих розвідок.

Краєзнавчо-дослідницький характер та компетентнісна спрямованість програм спецкурсів/ курсів за вибором/факультативів з регіональної історії Чернівецької області «Досліджуємо історію рідного краю: історія земель Чернівецької області від найдавніших часів до сьогодення для 7-11 класів», «Історія Північної Бессарабії від найдавніших часів до наших днів. 7-11 класи», «Основи археології земель Чернівецької області. 7-11 класи» у контексті реалізації вимог Концепції НУШ сприяють комплексному вивченню з учнями історії свого регіону/населеного пункту у рамках оновленого змісту шкільної історичної освіти.

Список використаних джерел

1. Балух О. Буковина у прикордонних стосунках Молдавії та Польщі в 1500-1538 рр. *Питання історії України. Збірник наукових праць*. Чернівці, 2011, Т.14. С. 123-128.
2. Балух О. Буковина та польсько-турецька війна 1620-1621 рр. *XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни. Тези доповідей, Чернівці, 22-23 жовтня 2021 р.* Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2021. С. 21-23.
3. Балух О. Воєнно-політичне становище Північної Буковини в контексті першого молдавського походу Богдана Хмельницького (1650 р.). *XI Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція присвячена 100-річчю Української національної революції. Тези доповідей, Чернівці, 20-21 жовтня 2017 р.* Чернівці: Технодрук, 2017. С.18-20.
4. Баханов К. О. Теорія і практика запровадження компетентнісного підходу до навчання історії в школі: колективна монографія /К. Баханов, С. Баханова, О. Барнінець, Н. Венцева, О. Гуренко, Д. Десятов, Г. Кашкарьов, В. Мирошниченко, О. Мокрогуз, В. Ницета, А. Федчиняк; за заг. ред. д. пед. н., проф. К. Баханова. Донецьк: ЛАНДОНХХІ, 2012. 520 с.
5. Булда А. А. Методика реалізації ціннісно-діяльнісного підходу у процесі викладання суспільствознавчих дисциплін: навч.-метод. посіб. для вчителів та студентів / А. А. Булда, О. А. Гончарова. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2015. 238 с.

6. Булда А. А. Розвиток творчих здібностей старшокласників у процесі вивчення суспільствознавчих дисциплін: навч.-метод. посіб./ А. А. Булда, М. М. Роговенко. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. 236 с.
7. Богачик Т.С. Аграрний розвиток північнобессарабських земель в дореформенний період. *Питання історії України: Збірник наукових статей*. Чернівці: Зелена Буковина, 2004, Т.7. С. 105-109.
8. Богачик Т.С., Чебаник В.І. Історія Північної Бессарабії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Посібник для учнів 9 класів. Чернівці: «Місто», 2008. 80с.
9. Богачик Т.С. Листопад 1918 року в літописі північнобессарабського повіту. *Буковинське народне віче: сто років від ідеї до реалізації. Збірник тез міжнародної наукової конференції (м.Чернівці, 1-2 листопада 2018 р.)*.Чернівці: Технодрук, 2018. С.9-12.
10. Богачик Т.С. Теоретико-методологічні основи для формування ключових компетентностей школярів на уроках громадянської та історичної освітньої галузі. *Історико-краєзнавчі дослідження в умовах Нової української школи: матеріали Всеукр. Наук.-практ. конф.(16 листопада 20 22 року в режимі онлайн)/* упорядн.: Завалевський Ю.І., Дубовик О.А., Бережна Т.І., Коломоєць Г.А., Максимець Д.С., Боднарюк С.М. Чернівці. Букрек. 2022. С.20-23.
11. Богачик Т. Північнобессарабські села у дореформенний період (1812-1868 рр.) *Питання історії України. Збірник наукових праць*. Чернівці, 2011, Т.14. С. 134-139.
12. Богачик Т. Реорганізація в адміністративно-судовій системі Північної Бессарабії після приєднання її до складу Російської імперії (1812-1868 рр.). *Матеріали V Буковинської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Том 1: Історія України. Краєзнавство. Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. С. 412-415.

13. Богачик Т. Соціально-економічні взаємозв'язки Північної Бессарабії та Подільської губернії у першій половині XIX ст. *Видатні науковці Чернівецького університету. Р.Ф. Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», 16-17 травня 2008 р. Частина 1.* Чернівці: Видавництво «Прут», 2008. С. 22-26.
14. Богачик Т. Ярмаркова торгівля у Північній Бессарабії дореформеного періоду (1812-1868 рр.). *Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда» (м. Чернівці, 27-28 листопада 2009 р.): Тези / Наук. ред. О.В.Добржанський.* Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. С. 43-45.
15. Ботушанський В., Ботушанський О. Важливе джерело для вивчення історії сільської кооперації Буковини початку XX ст. *Питання історії України. Збірник наукових статей.* Чернівці, 2004, Т.7. С. 195-208.
16. Ботушанський В. Документи з історії перебування Північної Буковини у складі королівської Румунії (1919-1934 рр.). *Питання історії України. Збірник наукових праць.* Чернівці, 2011, Т.14, С. 208-213.
17. Ботушанський В. З історії розвідки і видобутку кам'яного вугілля та нафти на Буковині (60-ті рр. XIX- початку XX ст.). *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. пр.: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини.* Чернівці: Чернівецький нац.ун-т, 2011, Вип.583-584. С. 24-29.
18. Ботушанський В. До питання про державницькі орієнтації українців Буковини під час Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. *Буковинське народне віче: сто років від ідеї до реалізації: Збірник тез міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 1-2 листопада 2018 р.).* Чернівці: Технодрук, 2018. С. 14-16.

19. Ботушанський В. Електрифікація Чернівців та участь в ній європейських фірм (кінець XIX – початок XX ст.). *Питання історії України. Збірник наукових праць*. Чернівці, 2011, Т.14. С. 120-123.
20. Ботушанський В. Православний релігійний фонд Буковини (1786-1918 рр.): соціально-економічний аспект. *Питання історії України. Збірник наукових праць*. Чернівці, 2011,Т.14. С. 139-154.
21. Ботушанський В. Юрій Федькович – захисник інтересів буковинського селянства. *Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда»* (м. Чернівці, 27-28 листопада 2009р.): Тези / Наук. ред. О.В.Добржанський. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. С. 25-27.
22. Ботушанський О. Стан охорони здоров'я у Чернівцях у австрійський період (кінець XVIII – початок XX ст.). *Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда»* (м. Чернівці, 27-28 листопада 2009р.): Тези / Наук. ред. О.В.Добржанський. Чернівці: Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. С. 34-36.
23. Брицький П., Юрійчук Є. Буковинець Осип Безпалко – міністр праці Української Народної Республіки. *Матеріали V Буковинської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Том 1: Історія України. Краєзнавство. Чернівці: Книги – XXI, 2005. С. 387-394.
24. Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні. *Український історичний журнал*. 2001. № 6; 2002. С.3-21.
25. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в системі «просторової історії»: диференціації предметних полів. *Регіональна історія України. Зб. наук. ст. /*

- Гол. ред. В.Смолій; відп. ред. Я.Верменич. Вип. 7. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. С. 9–38.
26. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. К.: Інститут історії НАН України, 2003. 516 с.
27. Верменич Я.В. Суб'єктивні межі і об'єктивні можливості історичного краєзнавства: деякі міркування щодо шляхів осмислення місцевої історії. *Український історичний журнал*. 2008, №2. С. 129–144.
28. Герегова С., Іванчук М. Національна ідея у творчій спадщині буковинських освітян кінця ХІХ - початку ХХ ст. *Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр : Історія.Політичні науки. Міжнародні відносини*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011, Вип. 583-584, С. 47-52.
29. Гриценко І., Жалоба І. Господарське значення ґрунтових недержавних шляхів Буковини (середина ХІХ ст.). *Матеріали V Буковинської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. Том 1: Історія України. Краєзнавство. Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. С. 354-358.
30. Гуйванюк М. Буковина та буковинці в життєвій і творчій долі Марка Черемшини. *Матеріали V Буковинської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. У двох томах. Том 1: Історія України. Краєзнавство. Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. С. 382-387.
31. Гуйванюк М. Марко Черемшина в українському національному русі кінця ХІХ ст.- початку ХХ ст. *Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. Чернівці: Чернівецький університет, 2013. Вип. 676-677. С. 63-68.
32. Гуйванюк М. «Руська бесіда» та січовий рух на Буковині (1902-1914 рр.) *Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на*

- Буковині «Руська бесіда» (м. Чернівці, 27-28 листопада 2009р.): Тези / Наук. ред. О.В.Добржанський. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. С. 33-34.
33. Гуйванюк М. Січовий рух Галичини й Буковини початку ХХ ст. в оцінці представників діаспорної та зарубіжної українки. *Видатні науковці Чернівецького університету. Р.Ф. Кайндль. Матеріали V Міжнародної наукової конференції «Кайндлівські читання», 16-17 травня 2008 р.* Частина 1. Чернівці: Видавництво «Прут», 2008. С. 36-39.
34. Гупан Н.М. Історія України: 10 клас. Рівень стандарту. Академічний рівень/ Н.М.Гупан, О.І.Пометун, Г.О.Фрейман. Київ: Видавничий дім «Світ знань», 2011. 288 с.
35. Голубко В., Качараба С., Середяк А. Історичне краєзнавство. *Навчальний посібник.* Ч.І. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. 130 с.
36. Грабан В., Чучко М. Щотижневі базари та ринки як складова урбаністичного ландшафту Чернівців (80-ті рр. XVIII ст. – початок 90-х рр. ХХст.). *Питання історії України. Збірник наукових праць.* Чернівці: Технодрук, 2009, Т.12. С.126-133.
37. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. Київ: Генеза, 1998. 249 с.
38. Гушинець Н.О. Використання краєзнавчого матеріалу у вивченні дисципліни «Історія України». URL: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2010/txt/Gushynets.php> (дата звернення: 20.10.2023).
39. Демочко В., Білецький Б. Чернівці і чернівчани у морозі воєнного лихоліття (1941-1944 рр.). *Питання історії України. Збірник наукових праць.* Чернівці, 2004, Т.7. С. 128-133.
40. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р.

№ 1392. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF#Text>
(дата звернення: 22.10.2023).

41. Державний стандарт базової середньої освіти, 2020 рік. Типова освітня програма для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita> (дата звернення: 19.10.2023).
42. Дмитренко К. А. Звичайні форми роботи — новий підхід: розвиваємо ключові компетентності: метод. посіб./ К. А. Дмитренко, М. В. Коновалова, О. П. Семиволос, С. В. Бекетова. Харків: ВГ «Основа», 2018.119 с.
43. Добржанський О.В. Національні товариства – консолідуюча сила українського руху на Буковині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда» (м.Чернівці, 27-28 листопада 2009р.)*.Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. С. 29-31.
44. Добржанський О.В. Історико-краєзнавчі дослідження в контексті оновлення змісту освіти Нової української школи. *Історико-краєзнавчі дослідження в умовах Нової української школи: матеріали Всеукр. Наук.-практ. конф.(16 листопада 20 22 року в режимі онлайн)/* упорядн.: Завалевський Ю.І., Дубовик О.А., Бережна Т.І., Коломоєць Г.А., Максимець Д.С., Боднарюк С.М. Чернівці, Букрек. 2022. С.241-244.
45. Добржанський О.В. Ідеолог національних прагнень українців Буковини (до 150-річчя від дня народження Степана Смаль-Стоцького). *Питання історії України. Збірник наукових праць*. Чернівці: Технодрук, 2009, Т.12. С.145-150.
46. Добржанський О.В. Взаємини А.Ончула з представниками українського національного руху на Буковині на початку ХХ ст. *XIV Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Чернівці, 27-28 жовтня 2023 р.* Чернівці: Технодрук, 2023. С.35-39.

47. Добржанський С. Культурно-масові заходи товариства «Руська бесіда». *Питання історії України. Збірник наукових праць*. Чернівці: Технодрук, 2009, Т.12. С.133-136.
48. Добржанський С. Створення товариства «Руська бесіда» (1869 р.). *Матеріали V Буковинської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. У двох томах. Том 1: Історія України. Краєзнавство. Чернівці: Книги – XXI, 2005. С. 358-360.*
49. Добржанський С., Флорескул Л. Громадсько-політична діяльність Іларія Карбулицького. *Питання історії України. Збірник наукових праць*. Чернівці, 2011. Т.14. С. 154-159.
50. Дробіна Л. Мережа повоєнних лікувальних закладів для інвалідів Великої Вітчизняної війни в Чернівецькій області. *Питання історії України. Збірник наукових праць*. Чернівці, 2011. Т.14. С. 165-169.
51. Желіба О. В. Урок історії: спроба відповіді на виклики сьогодення. *Історія в рідній школі*. 2015, № 4, С. 15-18.
52. Жук Л. Використання краєзнавчих матеріалів у процесі навчання історії. *Історія України*. Жовтень 2006. № 37. С. 13 – 17.
53. Зибачинський І. Розвиток єврейської освіти у Північній Бессарабії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Питання історії України. Збірник наукових праць*. Чернівці, 2004, Т.7. С. 109-114.
54. Ільків М. Театр бойових дій Хотинської війни 1621 р. в Пруто-Дністровському межиріччі. *ХІІІ Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни. Тези доповідей, Чернівці, 22-23 жовтня 2021 р.* Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2021. С. 14-16.

55. Інноваційний формат сучасного уроку історії (*Методичні рекомендації*)/Укладачі: д.і.н., Добржанський О.В., к.і.н., Богачик Т.С. Чернівці: Технодрук, 2021. 32 с.
56. Інформаційний сайт Інституту післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області. Методична робота. Варіативна складова/Суспільно-гуманітарні дисципліни. URL: http://ippobuk.cv.ua/?page_id=285 (дата звернення: 15.10.2023).
57. Історико-краєзнавчий портрет Чернівецької області. Офіційний сайт Департаменту освіти і науки Чернівецької обласної військової адміністрації. URL: <https://bukportret.info/> (дата звернення: 17.10.2023).
58. Кобилянська Л., Петрюк І. Розвиток української початкової та середньої освіти на Буковині (XIX-початок XX ст.). *Матеріали V Буковинської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. У двох томах. Том 1: Історія України. Краєзнавство. Чернівці: Книги – XXI, 2005. С. 368-372.
59. Ковалець Л. Війтування Осипа Юрія Гординського Федьковича як соціально-психологічний феномен. *Питання історії України. Збірник наукових праць*. Чернівці: Технодрук, 2009, Т.12. С.113-116.
60. Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія. *Регіональна історія України. Зб. наук. ст. Вип. 1. 2007, №1*. С. 205–220.
61. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / За заг. ред. О. В. Овчарук. Київ: К.І.С., 2004. 112 с.
62. Концепція Нової української школи. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrayinskashkola>

63. Кульчицький С.В., Лебедева Ю.Г. Історія України: підручник для 10 кл. загальноосвітніх навчальних заклад. Рівень стандарту, академічний рівень. Київ: Генеза, 2010. 304 с.
64. Кукол Н.М. Роль історичного краєзнавства у формуванні життєвих компетентностей учнівської молоді. *Історія та правознавство*, 2019, №10-12. С. 7-11.
65. Маниліч М. Відтворення соціально-економічного потенціалу Чернівецької області (1995-2000 рр.). *Питання історії України. Збірник наукових праць*. Чернівці, 2004, Т.7. С. 137-141.
66. Мисан В. О. Писемні джерела на уроках історії: 5-11 класи: навчально-методичний посібник. Київ : Шкільний світ, 2009. 104 с.
67. Мисан В. О. Сучасний урок історії: навчально-методичний посібник. Київ : Шкільний світ, 2010.120 с.
68. Модельна навчальна програма «Досліджуємо історію і суспільство. 5-6 класи (інтегрований курс)» для закладів загальної середньої освіти (автори Пометун О.І., Ремех Т.О., Малієнко Ю.Б., Мороз П.В.).URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya//Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-poetap.z.2022/Hromad.ta.istor.osv.hal/Doslidzhuyemo.istoriyu.susp.5-6-kl.intehr.kurs.Pometun.ta.in.14.07.pdf> (дата звернення: 12.10.2023).
69. Модельна навчальна програма «Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Пометун О. І., Ремех Т. О., Гупан Н. М., Малієнко Ю.Б., Серова Г. В.) URL:<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/08.09.2023/Istoriya.Ukrayiny.7-9.kl.Pometun.ta.in-08.09.2023.pdf>(дата звернення: 07.10.2023).
70. Модельна навчальна програма «Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти (Гісем О.В., Мартинюк О.О.).URL:<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH>

poetap.z.2022/Hromad.ta.istor.osv.hal/Vstup.do.ist.Ukr.ta.hrom.osv5.kl.Hisem.Martynyuk.10.08.pdf (дата звернення: 07.10.2023).

71. Модельна навчальна програма «Вступ до історії України та громадянської освіти. 5 клас» для закладів загальної середньої освіти (автори Бурлака О.В., Власова Н.С., Желіба О.В., Майорський В.В., Піскарьова І.О., Щупак І.Я.).
UR
L:<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2021/14.07/Model.navch.prohr.5-9.klas.NUSH-kl.Burlaka.ta.in.14.07.pdf>(дата звернення: 22.11.2023).
72. Модельна навчальна програма «Історія: Україна і світ. 7–9 класи (інтегрований курс)» (варіант 2) для закладів загальної середньої освіти (автори: Власова Н.С., Желіба О.В., Кронгауз В.О., Секиринський Д.О., Щупак І. Я.).URL:
<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/Navchalni.prohramy/2023/Model.navch.prohr.5-9.klas/Hromad.ta.istor.osv.hal.2023/Istoriya-Ukr.i.svit.7-9-intehr.kurs-variant.2-Vlasova.ta.in.13.09.2023.pdf> (дата звернення: 16.10.2023).
73. Нариси з соціокультурної історії українського історієписання: субдисциплінарні напрями: колект. монографія/ О.Удод та інш. за заг.ред. В.Смоля.Київ: Генеза, 2019. 288 с.
74. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL:<https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>(дата звернення: 12.09.2023).
75. Огуй О. Комплекс тезаврацій з с. Молодія Глибоцького р-ну. Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда». Чернівці:Чернівецький нац. ун-т, 2009. С. 40-43.
76. Орлюк О. Поняття «регіональна історія» у контексті навчання старшокласників історії України: пошук підходів до визначення. *Рідна школа*,

- 2014, № 11, С. 37-41. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/rsh_2014_11_9 (дата звернення: 12.10.2023).
77. Орлюк О. В. *Методика навчання старшокласників регіональної історії: автореф. на здобуття наук. ступ. канд. пед. наук: 13.00.02 - теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)*. К., 2015.18 с.
78. Орлюк О.В. *Експериментальна методика навчання старшокласників регіональної історії в курсі історії України. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*, 2015. № 1, С.232-238. URL:http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdup_2015_1_47(дата звернення: 17.10.2023).
79. Офіційний сайт Міністерства освіти і науки. Наказ МОНУ від 02.12.2022 № 1090 «Про утворення та затвердження складу робочої групи з розроблення концептуальних засад реформування історичної освіти в системі загальної середньої освіти. URL:[http:// Nakaz_MON_02.12.2022_1090.pdf](http://Nakaz_MON_02.12.2022_1090.pdf) (дата звернення: 17.09.2023).
80. Піддубний І. *Українці Буковини в освітній системі Королівства Румунії міжвоєнного періоду: проблеми освіти національних меншин. Буковинське народне віче: сто років від ідеї до реалізації: Збірник тез міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 1-2 листопада 2018 р.)*. Чернівці: Технодрук, 2018. С. 99-102.
81. Піскун С.В. *Педагогічне краєзнавство як феномен у сучасній системі освіти.* URL:http://library.udpu.org.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silskshkolu/17/visnuk_24/pdf (дата звернення: 04.10.2023).
82. Піскун С.В. *Педагогічне краєзнавство в організації навчально-виховного процесу вищої школи.*URL: <http://eprints.zu.edu.ua/2067/1/ghdruiohdi.pdf> (дата звернення: 15.11.2022).
83. Пометун О., Пироженко Л. *Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання: Наук.-метод. посібн.* Київ: Видавництво А.С.К., 2004. 192 с.

84. Пометун О., Фрейман Г.О. Методика навчання історії в школі. Київ: Генеза, 2006. 328 с.
85. Приходько А. Урок та інші форми навчання у сучасній методиці викладання історії. *Історія в школі*, 2006, №2. С. 32-36; №3. С. 34-36.
86. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 09.08.2023).
87. Про повну загальну середню освіту: Закон України від 16.01.2020 р. № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text> (дата звернення: 16.08.2023).
88. Радченко І.А., Молчанова О.Ю. Вплив пошуково-дослідницької роботи на розвиток творчого потенціалу учнів. *Історія та правознавство*, 2019, №10-12. С. 3-6.
89. Реєнт О. П., Малій О. Історія України: підручник для 10 кл. загальноосвітніх навчальних заклад. Рівень стандарту, академічний рівень. Київ: Генеза, 2010. 240 с.
90. Реєнт О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу. *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 16 -20.
91. Руснак О. Центральна лікарня Чернівців у міжвоєнний період. *Питання історії України. Збірник наукових праць*. Чернівці, 2011,Т.14. С. 159-165.
92. Руснак О. Статистико-демографічна характеристика та національний склад населення Північної Буковини і Хотинщини у складі королівської Румунії. *Буковинське народне віче: сто років від ідеї до реалізації: Збірник тез міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 1-2 листопада 2018 р.)*. Чернівці: Технодрук, 2018. С. 104-108.
93. Скорейко Г. Греко-католицька і православна церкви на Буковині у кінці XVIII- на початку XX ст.: деякі аспекти протистояння. *Матеріали V*

- Буковинської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. У двох томах. Том 1: Історія України. Краєзнавство. Чернівці: Книги – XXI, 2005. С. 364-368.
94. Скорейко Г. Спроба українсько-румунського порозуміння на Буковині у 1918 році. *Буковинське народне віче: сто років від ідеї до реалізації: Збірник тез міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 1-2 листопада 2018 р.)*. Чернівці: Технодрук, 2018. С. 114-118.
95. Суровцев О. Доля єврейської громади Північної Буковини після подій холокосту *Питання історії України. Збірник наукових праць*. Чернівці, 2011, Т.7. С. 133-137.
96. Суровцев О. Спротив буковинського єврейства під час подій Голокосту: приклади, роздуми та подолання міфів. *Питання історії України. Збірник наукових праць*. Чернівці, 2011, Т.14. С. 169-176.
97. Сухий О. Сучасна історична наука в Україні: візії та напрями. UR
L:https://shron1.chtyvo.org.ua/Sukhyi_Oleksii/Suchasna_istorychna_nauka_v_Ukrai_ni_vizii_ta_napriamy.pdf (дата звернення: 22.10.2023).
98. Татаринів М. Сучасні стратегічні освітні виклики у роботі вчителів історії. *Історія та правознавство, №25-27, вересень 2020 р.* С.6-10.
99. Центр буковинознавства. URL: <https://www.facebook.com> (дата звернення: 17.08.2023).
100. Чайка Г. Сезонна еміграція буковинців у Румунію (60-ті рр. XIX – початок XX ст.) *Питання історії України. Збірник наукових праць*. Чернівці, 2004, Т.7. С. 114-120.
101. Чебанік В. Земське самоврядування Хотинщини наприкінці XIX ст. - початку XX ст. *XIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча*

- конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни. Тези доповідей, Чернівці, 22-23 жовтня 2021 р. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2021. С. 67-69.
102. Чупрій Л. Історична освіта в Україні як складова державної політики пам'яті. *Політичний менеджмент*, 2011, №4. С.18-26.
103. Чучко М. Буковина та її жителі в описах першої половини ХІХ ст. *Питання історії України. Збірник наукових праць*. Чернівці, 2011, Т.14. С. 128-134.
104. Чучко М. Хотинська війна 1621 року і придунайські князівства: воєнний та дипломатичний аспекти участі Молдавії і Валахії у польсько-османському конфлікті. *ХІІІ Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни. Тези доповідей, Чернівці, 22-23 жовтня 2021 р.* Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2021. С.9-11.
105. Шепеленко Т.Г. Теоретичні засади проблеми пізнавальної активності і самостійності студентів. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки*, 2017. № 2 (14). URL:<https://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2017/2/20.pdf> (дата звернення: 06.10.2023).
106. Шеремет М.О. Краєзнавчий матеріал на уроках історії. *Історія в школі*, 2001, №11-12. С.55-58.
107. Холодницький В. Вживання населення Чернівецької області в умовах повоєнного голоду. *ХІІІ Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни. Тези доповідей, Чернівці, 22-23 жовтня 2021 р.* Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2021. С. 87-90.
108. Хриков Є.М. Регіональні історико-педагогічні дослідження: спрямованість, значення, методологічні засади. *Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка*. Луганськ.: Альма-матер, 2006, № 19 (114). С. 11-16.

109. Фостій І. Трагедія понтонно-мостових батальйонних та інших новосформованих частин 18-ї армії у червні-жовтні 1941 р. *Питання історії України. Збірник наукових праць*. Чернівці, 2004, Т.7. С. 123-128.

110.